

Tájékoztató-elmélet
Távoktatási tankönyv

Médiainformatikai Kiadványok az informatikus könyvtáros szak távoktatási képzéséhez

HORVÁTH TIBOR

TÁJÉKOZTATÁS-ELMÉLET

TÁVOKTATÁSI TANKÖNYV

ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA MÉDIAINFORMATIKA INTÉZET
EGER

Tantárgyi kódszám: KTT 361-2

Közreadja az Eszterházy Károly Főiskola (Eger) Médiainformatika Intézete

Témavezető tanár: Dr. Tóvári Judit – Dr. Ottovay László

A távoktatási projekt vezetője: Dr. Kis-Tóth Lajos

A távoktatási projekt koordinátora: Dr. Tóvári Judit

A távoktatási tananyag módszertani szerkesztője: Dr. Forgó Sándor

A távoktatási tananyag arculattervezője: Tóth Tibor

Távoktatási szakértő: Dr. Forgó Sándor

Lektorálta: Dr. Tóvári Judit

Anyanyelvi lektor: Dr. Zimányi Árpád

© Eszterházy Károly Főiskola Médiainformatika Intézete, 2001

Felelős kiadó: Dr. Kis-Tóth Lajos

Készült az Eszterházy Károly Főiskola Informatikai Szolgáltató Centrumában, 2001-ben

Felelős vezető: Kérészy László

Kiadványszerkesztő: Nagy Sándorné

TARTALOM

1. BEKÖSZÖNTŐ	7
Üdvözllet a hallgatónak	7
A tananyag felépítése.	10
A tantárgy tanulásáról	12
Mit nyújt a tantárgy?	16
Ellenőrző kérdések	17
Válaszok	17
Feladatok	18
2. A BIBLIOGRÁFIÁK KIALAKULÁSA ÉS A BIBLIOGRÁFIAI GONDOLAT .	19
A bibliográfiák létrejötte	19
Ellenőrző kérdések	22
Válaszok	22
Feladatok	23
A bibliográfia fogalma	23
A bibliográfia funkciói	26
Ellenőrző kérdések	34
Válaszok	35
Feladatok	36
3. A SOKSZÍNŰ BIBLIOGRÁFIA	37
A bibliográfiák változatai (típusok)	37
A műfajokról	52
Ellenőrző kérdések	54
Válaszok	55
Feladatok	57
4. A BIBLIOGRÁFIA KIBONTAKOZÁSA	59
Egyetemes általános bibliográfiák Gesner után	59
Az utódok	61
Másodfokú bibliográfiák	63
Ellenőrző kérdések	65
Válaszok	66
Feladatok	67
5. AZ EGYETEMES SZÁMBAVÉTEL	69
Ellenőrző kérdések	72
Válaszok	73
Feladatok	74
6. A DOKUMENTÁCIÓ	75
Létrejötte	75
Fogalma	75

A tájékoztatás műfajai a dokumentációban	78
Ellenőrző kérdések	81
Válaszok	82
Feladatok	83
7. BIBLIOGRÁFIAK KÉSZÍTÉSE	85
Ellenőrző kérdések	91
Válaszok	92
Feladatok	92
8. FAKTOGRÁFIAI ESZKÖZÖK A TÁJÉKOZTATÁSBAN	93
Enciklopédiák, lexikonok	93
Életrajzi tájékoztatás	97
Ellenőrző kérdések	99
Válaszok	99
Feladatok	100
Szótárak	100
Kialakulása	100
Szótártípusok	102
Ellenőrző kérdések	106
Válaszok	106
9. A FAKTOGRÁFIAI TÁJÉKOZTATÁS TOVÁBBI ESZKÖZEI	109
Atlaszok, térképek	109
Időrendi táblázatok	110
Statisztikai adatok	111
Címtárak	112
Egyéb segédeszközök	112
Ellenőrző kérdések	113
Válaszok	113
Feladatok	114

I. BEKÖSZÖNTŐ

Üdvözet a hallgatónak

Új tantárgy köszönti a hallgatót, az ún. tájékoztatáselmélet. Az oktatásban és a könyvtári gyakorlatban több elnevezése van, hívják szakirodalmi tájékoztatásnak, tudományos tájékoztatásnak, bibliográfiának, dokumentációnak, forrásismeretnek vagy szakirodalmi forrásismeretnek, referenznek, talán még másként is. A tantárgy különböző nevei közelítőleg ugyanazt az ismeretkört jelentik. Az elnevezésekről néhány megjegyzést lehet tenni. A „tudományos tájékoztatás” nem egyértelmű, mert egyaránt jelentheti, hogy a tájékoztatás tudományos szintű és azt, hogy a tájékoztatás a tudományról szól. A szakirodalmi tájékoztatás túlságosan szűk, mert ez a tevékenység a szakirodalom mellett adatokra, tényekre, az ismeretekre is kiterjed. Ugyanígy lehetne a többi megnevezést is bírálni, illetve kiemelni belőle azt, ami a tantárgy valamennyi értelmezésében közös. A „dokumentáció” biztosan jóval tágabb tevékenységet takar, bár sok köze van a tájékoztatáshoz; jelentéskörét pontosabban megismerik később.

A tájékoztatásnak más vonatkozásban is több jelentése van.

- Jelenti mindenekelőtt az **ismereteknek egy körét**, tehát egy tudománynak vagy diszciplínának (tudománynak) az elnevezése, mint pl. a könyvtörténet, gyereklélektan, optika stb.
- Másodsor egy **tevékenységet** jelöl, azt a munkát, amelynek során tudatosan, szervezeten és módszeresen tájékoztatást végzenek.
- Harmadszor jelentheti a könyvtáraknak egy **szervezeti egységét**, részlegét, amely a könyvtárnak a felhasználókkal érintkező része, a könyvtár outputja. A legtöbb mai könyvtár a tájékoztatásban látja célját; mindenesetre ez a könyvtári feladat világszerte egyre erősödik, bár nem kizárólagos. Muzeális feladatkörű könyvtárakban máshová helyezik a hangsúlyt, bár a gyűjtemény muzeális értékű darabjairól, részeiről is tájékoztatást kell nyújtani.

A „tájékoztatás” kifejezésről még két szempontot érdemes említeni. Az egyik, hogy a szót a mindennapi nyelv is gyakran használja. Pl. „az igazgató tájékoztatást adott az új tanév feladatiról”. „A külügyminiszter tájékoztatta a sajtót...” „Nagybátyám arról tájékoztattott, hogy...” Ezekben a mondatokban „hírt közöl”, „elmondta”, „tudatosította” jelentés húzódik meg, a szakirodalmi vagy könyvtári tájékoztatás jelentése annál szabatosabb.

A másik megszívlelendő szempont az, hogy a módszeresen végzett, **tudományos igényű tájékoztatás nem korlátozódik a könyvtárakra.**

Pl. a statisztika hivatalok, köztük a Központi Statisztikai Hivatal a kormányzati szerveknek, de másoknak is az országra vonatkozó demográfiai, gazdasági, közlekedési, kulturális stb. adatokat szolgáltat. A Magyar Távirati Iroda országunkról ad tájékoztatást hazai és külföldi felhasználóknak, megrendelőknak és érdeklődőknek. A nem könyvtári tájékoztatási szervezetekről példák sorolhatók még. Ezekkel a tájékoztatási intézményekkel a könyvtárak kapcsolatokat létesítenek és továbbadják szolgáltatásaikat, ha ezek nem ütköznek jogi akadályokba.

A tájékoztatás úgy is túllép bármely könyvtár falain, hogy ezt a

tevékenységet nem korlátozhatja saját állományára és saját eszközeire, hanem minden könyvtár az egész könyvtári rendszer - hazai és nemzetközi horizontokban kell érteni - szolgáltatásainak közvetítője és elérési helye.

Ha ez a követelmény az ún. hagyományos könyvtárakra fennáll, még inkább érvényes a digitális és virtuális könyvtárakra. Ezek a könyvtárak sem térben sem időben nem korlátozzák magukat, olyan technikát alkalmaznak, amely sok forrást (forráshelyet) kapcsolnak össze, biztosítani képesek a hozzáférést az eredeti dokumentumokhoz is. A virtuális könyvtár a „fal nélküli“ könyvtár ott kezdődik, ahol a szolgáltatások elhagyják a könyvtár falait. Technikailag a Z39-50 szabvány biztosítja a könyvtári adatbázisok közti kommunikációt. Nem kell arra gondolni, hogy ezekkel egy új könyvtári világ vette kezdetét, hiszen össze lehet kapcsolni a digitális és hagyományos könyvtárakat is, már nevük is van, ezeket hívjuk hibrid könyvtáraknak.

A könyvtárak tájékoztató munkája tehát három összetevőből áll.

Először a **saját gyűjteményben** megtestesült ismeretekre, információra, dokumentumokra alapszik saját források alapján.

Másodszor az **egész** (országos vagy kontinenseket átfogó) **könyvtári rendszer közösen készített eszközeire** épül, ilyenek pl. a nemzeti bibliográfiai adatbázisok, dokumentumok lelőhelyének megállapítását szolgáló eszközök és hasonlóak. Ezek a közös vagy központi szolgáltatások, amelyekben valamennyi könyvtár érdekelt. (Metainformációs feladatnak is nevezik, de inkább kerüljük ezt a kifejezést, mert sokféleképp használják más tudományok is.)

Harmadszor **más könyvtárak** és tájékoztató szervezetek szolgáltatásait szervezi saját szolgáltatásainak rendszerébe. Természetesen ésszerű korlátok között; pl. egy orvosi szakkönyvtártól aligha várható el, hogy zenei információkat közvetítsen vagy fordítva. De az igen, hogy bármely orvosi információhoz elérést biztosítson akkor is, ha az saját gyűjteményében nem lelhető fel.

Ennek tudatosítása igen fontos:

a tájékoztatás mindig a tudományra, ismeretekre, vagy ezek hordozóira a biztonságos keresés érdekében irányul és nem lokalizálható saját gyűjteményre.

Furcsa is lenne, ha egy olyan kérdést, hogy mondjuk M. S. mester képei hol találhatóak, vagy egy növény leírását firtató kérést egy képzőművészetekben illetékes könyvtár illetve egy botanikáért felelős könyvtár azzal hárítaná el, hogy az ő állományában nincs meg. (Az elutasítás egyrészt megszégyenítő lenne e példaként szereplő könyvtárakra, másrészt szakszerűtlen is.)

Soha nem az a probléma, hogy saját gyűjteményben megvan-e a választ tartalmazó mű; csak az lehet a kérdés, hogy a kérést/kérdést kielégítő válasz egyáltalán létezik-e, s ha igen, honnan, mi módon érhető el.

(Nem véletlenül szerepel az a feltétel, hogy a válasz létezik-e egyáltalán. Léteznek álkérdések vagy amatőr kérdések is, pl. hogy ki volt a 19. század legnagyobb zeneszerzője.

A tájékoztatáshoz könyvtárakban és tájékoztató intézményekben eszközök állnak rendelkezésre: ún. bibliográfiák, katalógusok, adatbázisok, a szótárak változatos fajtái, lexikonok, enciklopédiák, atlaszok, címtárak, névtárak, életrajzgyűjtemények, táblázatok, helységnévtárak és még sorolható lenne. A tájékoztatási segédeszközök - hívják referenz eszközöknek is - közös sajátossága, hogy nem folyamatos olvasásra szánják őket, hanem éppen arra, hogy belőlük egy-egy

tény, adat, szövegrész folyamatos olvasás nélkül megtalálható legyen. Ezért különlegesen szisztematikus elrendezésűek,

a keresést több szempontból, több irányból teszik lehetővé. Pl. személy- és intézménynevek, a téma vagy tárgykör, helynevek, időpont vagy időszak alapján egyaránt biztosítanak keresést; akár ezeknek a szempontoknak kombinálásával. A segédeszközök finomszerkezetét ezért minden esetben tanulmányozni kell a biztonságos keresés érdekében.

A tájékoztatási eszközöknek két nagy vonulatát, két fő típusát szokás megkülönböztetni. Az első típusba tartoznak a (szak)irodalmat, vagy a (szak)irodalom valamely részét számbavevő eszközök:

bibliográfiák, bibliográfiai adatbázisok,

katalógusok akár hagyományos cédulaformában vagy nyomtatva, akár számítógépi katalógus formában. Éppen ezeket hívják

szakirodalmi tájékoztatási eszközöknek.

A másik típusba azok az eszközök tartoznak, amelyek az

információ, adat, tény, definíció, stb. közvetlen elérését biztosítják,

nemcsak annak forrását nyújtják. Lexikonok, címtárak, szótárak, atlaszok, stb. tartoznak ide.

Ezeket faktográfiai eszközöknek nevezik.

(Factum = tény, cselekedet latin szóból.)

A két típus egymástól nem különül el mereven. Egy katalógusban nemcsak szakirodalmat lehet keresni, hanem tényeket is; pl. ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy mű mikor jelent meg. Másfelől igényes lexikon, enciklopédia a címszavak végén egy-két tétellel szakirodalomra hivatkoznak a további tájékozódás segítésére.

A tantárgy általunk választott neve tehát: tájékoztatáselmélet. Kézenfekvő azonban, hogy az elmélet mellett az egyes fontos bibliográfiák és más segédeszközök gyakorlati használatát is megismerjük. Az elmélet is ezt a célt szolgálja.

A tananyag felépítése

A fentieknek megfelelően a tantárgy két nagy részből áll, a bibliográfiákat tárgyaló fejezetekből és a faktográfiai eszközök részéből. Mindkét eszközrendszerre egy erőteljes szűkítés érvényes. Csak az ún. általános segédeszközöket tárgyalja; a szaktudományi vagy körülhatárolható területen használatos eszközök legfeljebb példaként szerepelnek. Az a tény, hogy egy tájékoztató eszköz, pl. bibliográfia vagy lexikon „általános”, nem azt jelenti, hogy szaktudományokban vagy konkrét ismeretterületeken nem használhatók; éppen ellenkezőleg azt jelenti, hogy valamennyi tudományban használhatók. De ez a használat nem hatol az adott szakterület részeibe és mélységébe.

Ezek után a tananyag felépítése az alábbiak szerint alakul.

Elsőként a bibliográfia fogalmának szabatosabb megismerését kell elérniük, ez a probléma pedig összekapcsolódik a bibliográfia keletkezésével.

A bibliográfiák társadalmi szükségességét az a tény is mutatja, hogy keletkezésük után differenciálódni kezdenek és kialakulnak változatos

típusai. Második témaként tehát a bibliográfiák műfajait érdemes áttekinteni.

Minden bibliográfiai műfajnak megvan a maga sajátossága, az elvi-elméleti kérdések egész sorát veti fel. Az egyes típusoknál tehát az elméleti és módszertani problémák tárgyalását fogják találni.

Néhány bibliográfiai típusnál konkrét bibliográfiai művekkel találkozunk majd, a legfontosabbakkal csupán, de ezeket érdemes megtanulni és használatukra vonatkozó tudnivalókkal együtt. Biztos ugyanis, hogy ezek a bibliográfiák az emberiség valódi nagy szellemi termékei közül valók, megtisztelik és teljessé teszik a szellemi kultúrát azzal, hogy e teljesítményeket számon tartják. Nem is szakmánknak tartoznak ezzel, hanem a szellemi, másként szólva a tudományos és művészeti élet teljesítményeinek. Egyik nagy bibliográfusunk (Gulyás Pál) ezt azzal a gondolattal fejezte ki, hogy a bibliográfia, ha nem is omegája minden szellemi megmozdulásnak, de az alfájának kell lennie. A kezdet tehát mindig a már létező szellemi alkotások, erről az alapról lehet újabb alkotásokat létrehozni, hiszen az emberiség szellemi élete megszakíthatatlan folyamat, s csak ebben a folytonosságban lehet bármilyen alkotást létrehozni.

Az ún. dokumentáció is önálló egység témája. A kifejezést a köznyelv is használja, ám létezik egy szakmai értelmezése. Még a múlt század első felében a szaktudományokban kialakult a folyamatos, újdonságértesítő tájékoztatás számára az ún. referáló folyóirat, amely olyan folyamatos bibliográfia, amely az eredeti tanulmányokról természetes nyelven tömörített ún. referátumokkal kiegészítve tájékoztat. Ebből nőtt ki a dokumentáció, amely tevékenység és elmélet, sokak szerint a könyvtári tevékenységet és elméletet is magába olvasztotta.

Önálló rész foglalkozik azzal, hogyan kell bibliográfiát készíteni. A tananyag csak egyszerűbb, könnyebb esetre gondolhat, nem lehet kitérni megannyi eltérő követelményt támasztó, változatos szakismereteket igénylő bibliográfiák kihívásaira.

A másik rész a faktográfiai eszközöket tárgyalja, köztük a nagyon elterjedt lexikonokat (és enciklopédiákat), továbbá a szótárakat. A lexikonok közül is csak az általánosakat, a szótárak esetében az egynyelvű szótárakat, igyekezvén bemutatni a magyar nyelv műfajokban is változatos szótári rendszerét.

A faktográfiai eszközök egyéb típusai közül a tananyag az intézményi címtárak, helységnévtárak, időrendi táblázatok, atlaszok, ki-kicsodák, és még néhány eszköztípus megismertetését tűzi céljául.

Valamennyi anyag rész után ún. ellenőrző kérdések találhatók, amelyek alapján a hallgató valóban meggyőződhet felkészültségéről. A kérdések egyik része a tananyag kulcspontjaira, a megértéshez szükséges részekre vonatkozik, másik része a tárgyi tudást ellenőrzi.

A tantárgy tanulásáról

Minden tantárgy tanulásának megvannak a sajátosságai; a tájékoztatáselmélet jellegzetessége ebből a szempontból abban áll, hogy két eltérő tulajdonságot egyesít magában. Egyfelől elvonatkoztató képességet követel meg főként a rendszerező eljárások miatt, másfelől empirikus ismereteket, gyakorlati, tárgyi tudást. Példával illusztrálva tudni kell, hogy mondjuk a 16. században milyen szerkezetben látták a tudományokat és művészeteket, másfelől azt is, hogy milyen bibliográfiai művek veszik számba a 16. századig létrejött alkotásokat. Egyaránt követelmény tehát a magas szintű - absztrakt - gondolkodás és a tények alapos ismerete.

Elsőként

a tanulás során a fogalmak pontos ismerete, elemzése és megértése szükséges.

(Bármely más tantárgy estén is követelmény.)

A fogalmakat a tananyag definiálja (meghatározza). A definíciókat ajánlatos szó szerint vagy majdnem szó szerint megtanulni. A meghatározások megadják a fogalom értelmezését, nyelvi kifejezését és nem tartalmaznak felesleges elemeket, ezért bennük minden szónak jelentősége van. A meghatározás részeit elemezni kell, megértésük fontos a definíció egészének megértéséhez. A fogalmakon kívül dolgokat is definiálni kell.

A meghatározásra álljon itt egy példa. A „könyv” meghatározása úgy szól, hogy három nyomdai ívet (1 ív: negyvenezer betűhely) meghaladó sokszorozott írásmű. Az „írásmű” helyett állhat az is, hogy „dokumentum ismerethordozó”. Nem is biztos, hogy a könyvben írás található, tartalmazhat reprodukciókat. A „nyomdai ív” helyett pedig „40 ezer n” szerepelhet, mivel az „n” átlagméretű betű, kisebb (keskenyebb) mint pl. az a betű, de testesebb mint az i. Az sem biztos, hogy a könyv sokszorozott, hiszen kéziratos könyv is van (kódex), a kódexek „sokszorosítása” kézi másolást jelent, de kérdés, hogy ez sokszorosítás-e. A meghatározás egyes részeinek megértése után mégis visszatérhetünk most már biztosabb ismeretek birtokában az eredeti meghatározáshoz, mert ha nem is tökéletes, ez a definíció még mindig a legjobb és lényeges jegyeket sorakoztat fel.

A szaktudományokban, így a tájékoztatáselméletben is gyakran baj van a meghatározásokkal. Sokszor fordul elő, hogy eltérő értelmezést találnak. A különbségek nem mindig hordoznak valódi ellentéteket. A következő anyagrészben pl. a bibliográfiának két nézőpont szerinti meghatározásai szerepelnek: a bibliográfiát először dokumentumok

rendszerező eszközöként, másodsor az ismeretek rendszerező eszközöként értelmezi. Azért nincs köztük valódi ellentét, mert a dokumentumok az ismeretek hordozói, aki tehát dokumentumokat rendszerez, egyben ismereteket szerez. Mégis van köztük különbség és nem mindegy, hogy valaki melyik meghatározást fogadja el.

Az eltérő definíciók nem vezethetnek káoszhoz: ha valamiről bármi mondható, akkor valóságtartalma vagy igazságértéke eldönthetetlen: máris a tudományon kívülre kerültünk.

A változó definíciók közti eligazodásukat, egyben a jobb megértést az is szolgálhatja, hogy

megkeressük a szó (kifejezés) elsődleges értelmét,

amelyben a szó eredete és első használata segít. A későbbi változatok a szó története során alakultak ki és rakódtak rá kezdeti értelmére. E változatok egyik része szükségszerű, mivel a tudomány változik, gazdagodik, vele együtt a fogalmak tartalma is bővül, módosul. Másik része azonban a tudás elégtelenségével, eredetieskedéssel, hasonlókkal magyarázható. Példaként említhető, hogy az „információ”-nak több mint kétszáz meghatározását gyűjtötték össze; köztük igen sok indokolt eltérés van (más tudomány szempontjából más lényeges tulajdonságát tartják definíció-értékűnek), de igen sok felesleges változat is van.

- Nagy bibliográfiai vagy enciklopédia-vállalkozások jobb megértéséhez hozzájárul, ha megismerjük a kort, amelyben született. Megrájolható a társadalmi háttér, a tudományokban és művészetekben irányzatok alakulnak ki, jellemezhető demográfiai adatokkal, a kommunikáció eszközeivel, közlekedési viszonyokkal, a szellemi élet intézményeivel (iskolák, egyetemek, kolostorok, könyvtárak, színházak stb.), a korszak szellemi életének „uralkodó eszméi” vannak (Eötvös József kifejezése) és uralkodó fogalmak. Léteznek kihívások, problémák, amelyeket meg kell oldani. Egy-egy bibliográfia vagy más eszköz a lehetséges megoldások, válaszok egyike lehet. Pl. a francia enciklopédia 28 kötete (és pótkötetek) 1751-72 között olyan hatalmas vállalkozás volt, hogy már középiskolákban tanítják, készítőit külön is elnevezték, ők az enciklopédisták. A kort e nélkül nem nagyon lehet megérteni, de az enciklopédiát sem a kor ismerete nélkül. A mű maga összefoglalja és rendszerezi a korszak szellemi eredményeit. A műben testet öltő szellemiség a nagy francia forradalmat készítette elő.

A valóban nagy tájékoztató művek a kort jellemzik, a korszak tükrö, összegzése is. A tájékoztatási eszközökről akkor alakulhat

megbízható kép, ha a bibliográfiákat és egyéb eszközöket a korszak szülöttjének látják.

- Ha a referenz műveket csak olvasás útján akarjuk megtanulni, csakhamar összekeverednek, egyébként sem egyszerű művek sokaságát megjegyezni, a tanulás magolássá silányul és a tanultak könnyen kiesnek az emlékezetből. Az a célravezető, ha ezeket a műveket kézbe vesszük, elolvassuk a bevezető sorokat, használati utasítást, megnézzük szerkezeti egységeit, keresünk benne egy-két általunk már ismert művet, igyekszünk érdekességeket találni. (Kóhalmi Béla szerint a bevezetést és a használati utasítást mindig el kell olvasni.) Miközben a műveket lapozgatjuk, óhatatlanul meg is jegyezzük. Szakmai szavunk is van erre: az ún. autopszia, a saját szemrevétele, közvetlen tapasztalás. Az mondható tehát, hogy

a tanulás nem nélkülözheti az autopsziát.

Az autopszia érvényesítésének az lehet a korlátja, hogy kisebb könyvtárakban a tanult eszközök hiányosan vannak meg. Igyekezni kell tehát nagyobb könyvtárakat látogatni, ezekben a művek nagyobb része olvasótermi kézikönyvtárban közvetlenül leemelhető.

- A tájékoztatási eszközök elemzése során három kérdést kell mindent megelőzően tisztázni.

a) **Mit fed le?** Úgy is kérdezhető, hogy mi a tartalma?

Ám a „lefedés“ (az angol coverage egyik jelentése) mégis többet kérdez. Tekintsük az írásművek összességét, amelyet az emberiség a kezdeti időktől létrehozott. Ezeket a bibliográfiák százezrei és az adatbázisok ezrei „fedik“ le, korszakok, földrajzi helyek, szakterületek, dokumentumtípusok és még sok szempont szerinti megosztásban. A kérdés tehát az, hogy a műveknek a millióiból az adott eszköz melyik részt fedi le, ebből mit tartalmaz. Az is kérdés, hogy mit nem fed le az általa felvállalt időszak, terület, szakma műveiből. (Pl. tankönyveket nem regisztrál; vagy folyóiratokat nem analizál stb.)

b) A következő kérdés az, hogy melyik referenz művekhez csatlakozik és őhöz melyek csatlakoznak?

Ti. a fentebb említett tömör bibliográfia és adatbázis együttesen valahogy lefedi az egész irodalmat, az eredeti alkotásoknak ezt a sokaságát mintegy „beborítja“. Persze főként régebbi korokban és kevésbé civilizált helyeken „lukak“, lefedetlen területek adódhatnak.

De a hézagok helyek ritkák. Örömmel vehetik tudomásul, hogy a magyarországi szakirodalom kezdetektől (az első nyomdaterméktől) napjainkig hézagatlanul megtalálható különböző bibliográfiákban. Napjainkban ez aligha képzelhető el, hézagok, hiszen a megjelenő művek számbavételére nemzetközi egyezmények születtek és nemzetközi munkamegosztást alakítottak ki.

Röviden ezt úgy lehet mondani, hogy

minden referenz műnek meg kell határozni helyét és kapcsolatait az eszközök rendszerében.

c) Harmadik kérdés úgy szól, hogy anyagát az adott referenz eszköz hogyan rendszerezi?

A rendszerezést néha mechanikus rendező elvek helyettesítik, pl. betűrend vagy mechanikus időrend, de más is. A rendszerező elv vállalja az anyag egészének egyfajta metszetben megnyilvánuló felmutatását. Pl. időrend anyagának fejlődését, változásait, erősödését és sorvadását, differenciálódását tükrözi. Szakrend a tematikai összefüggéseket.

Hasonlóan minden rendező elv anyagánál más és más arculatát mutatja.

Az egész válik láthatóvá, nemcsak a részletek.

Ezért a jó bibliográfia mindig több, mint tételeinek összessége.

A rendszerezés megismeréséhez az is hozzátartozik, hogy a keresés egyáltalán milyen szempontokból lehetséges, azaz milyen mutatók tartoznak hozzá, adatbázisok esetében a bibliográfiai rekord melyik mezői tartalmazzák a kereshető adatokat.

- Minden tanulás óhatatlan velejárója az ismétlés. Ha a tananyag egy részén túl vannak, bizonyos idő elteltével újra fel kell idézni, hogy a tudás megszilárduljon. Bizonyos, hogy a tájékoztatáselmélet tantárgy

legkevésbé tűri a kampányszerű tanulást.

Mit nyújt a tantárgy?

Minden értelmiségi szakmának velejárója, hogy művelője ismeri tudományának, szakmájának forrásait, azokat az eszközöket, amelyek biztosítják tájékozódását a hivatásként választott szakterületen.

Különösen vonatkozik az arra a tudományra, amelyik a tájékoztatást végzi szakszerűen.

Mai könyvtárak tevékenységük valódi értelmét a tájékoztatásban látják. Kicsit tágabban megfogalmazva a tudás, az ismeretek közvetítésében. A könyvtárakban alakultak ki azok a racionális módszerek, amelyek a tudás szervezéséhez szükségesek és lehetővé teszik közvetítését. E közvetítés célzottja nem az "olvasó", hanem az emberiség. (M. Gorman megfogalmazta az új öt könyvtári alaptörvényt, amelyek első pontja úgy szól: a könyvtárak az emberiséget szolgálják.) A tájékoztatási tevékenység ezrét kicsit kilép a könyvtárakból és tőlük függetlenül is végbemegey.

A tantárgy segítségével a hallgató

- megismerkedik azzal az eszközrendszerrel, amely ennek a tudásközvetítésnek szolgálatában állnak, nemcsak létükről lesz tudomása, hanem használatuk technikáját is elsajátítja; választ tud adni olyan kérésekre és kérdésekre, amelyekre már létezik válasz az ismeretek rendszerében, legalábbis meg tudja nevezni a válaszadás forrásait, amennyiben azok léteznek;
- megismerkedik azokkal az eljárásokkal, amelyek segítségével ezek az eszközök (egyszerűbb esetekben) előállíthatók.

A fentieket a tananyag főként de nem kizárólagosan magyar és magyarországi vonatkozásban nyújtja.

Ellenőrző kérdések

1. Mit tanult a definíciókról? Logikai tanulmányai alapján elevenítse fel ismereteit. (Definíció típusok, a definíciók szerkezete, részei.)
2. A tájékoztatás szónak hány jelentése lehet a könyvtárban?
3. A referenz munka miért nem korlátozható a könyvtár saját állományára?
4. A tájékoztató eszközöknek milyen megkülönböztető tulajdonságai vannak az irodalom más rétegeihez képest?
5. Saját eszközein kívül a könyvtár milyen más eszközökre építi tájékoztató munkáját?
6. Mit jelent bibliográfiák estén a "lefedés" (coverage)?
7. Mit jelent az, hogy a bibliográfiák (más eszközök is) rendszert alkotnak? (Ld. Még a tipológia utáni 20. kérdést.)
8. Mi az autopszia elve?
9. A referenz eszközöket milyen fő csoportokra osztja?
10. Mit jelent az, hogy referenz eszköz általános? Jelenti-e, hogy szaktudományokban nem használható?

Válaszok

1. -
2. Három. Jelent egy ismeretágot (szakirodalmi tájékoztatás, tájékoztatástudomány), jelent tevékenységet, harmadszor jelentheti a könyvtárak szervezeti egységét.
3. Mert bármely kérdés esetén azt kell vizsgálni, hogy a megfelelő válasz létezik-e valamelyik tudomány körében, csak ezt követő feladat megtudni, hogy a választ hordozó dokumentum melyik gyűjteménytől szerezhető meg.
4. Nem folytonos olvasásra szánták, különleges szisztematikusság, amelynek révén adat, tény, szövegrészek stb. azonnal megtalálhatók.
5. Saját eszközökön (helyben készült vagy beszerzett) a többi könyvtár szolgáltatásait és eszközeit; továbbá az ún. központi, összkönyvtári, valamennyi könyvtár által létrehozott eszközöket és szolgáltatásokat.
6. Azt jelenti, hogy a dokumentumok összességéből melyik részt milyen körülhatárolással (időtartam, szakterület, hely stb.) veszi számba.
7. Egyik a másiknak folytatása, kiegészítője, együttesen fedik le a teljes világirodalmat.

8. Saját szemrevételt, saját tapasztalatú ismeretszerzést. Jelen fejezetben a referencia művek közvetlen tanulmányozását jelenti.

9. Szakirodalmi eszközökre (katalógusok, bibliográfiák, bibliográfiai adatbázisok) és faktográfiai eszközökre. Utóbbiakban adatok, tények, ismeretek, információk közvetlenül találhatóak, az előbbiben ezek irodalmi forrásai.

10. Nem korlátozódik valamelyik tudományra vagy tudománycsoportra, az ismeretek széles körét tartalmazza, valamennyi tudományra vonatkozik. Ezért a szaktudományi tájékoztatásban is hasznosulnak, bár nem érik el a szaktudományi eszközök mélységét és részletességét.

Feladatok*

1. Lexikonokból (szaklexikonokból is) gyűjtse össze az „információ” meghatározásait. Elemezze a meghatározásokat abból a szempontból, hogy melyek köztük az azonosságok és különbségek. Eleget tesznek-e a definiálás logikai követelményeinek?

2. Az alábbi felsorolt eszközöket miért tudja felhasználni a tájékoztatásban? (Dolgozza ki a „szintematikusság” feltételeit a felsoroltakban.

Közlekedési menetrendek

Moziműsorok

Idézetgyűjtemények

Kiállítási katalógus

Zenei műjegyzékek

Rekordok könyve

3. Írja le, hogy könyvtára, ahol dolgozik (vagy ahová rendszeresen jár) hogyan állította fel segédkönyvtárának anyagát?

4. Könyvtárában (vagy ahol rendszeresen megfordul) állítsa össze azoknak a műveknek, könyveknek, jegyzeteknek listáját, amelyek bibliográfiával, tájékoztatással foglalkoznak.

5. Szótárakból gyűjtse össze a referenz (reference, référence, Referantz) szó különböző jelentéseit!

* Valamennyi feladatnál szabadon választot kettőt kell visszaküldenie.

2. A BIBLIOGRÁFIÁK KIALAKULÁSA ÉS A BIBLIOGRÁFIAI GONDOLAT

A bibliográfiák létrejötte

A bibliográfia a 16. század szülötte.

Megértéséhez fel kell idéznünk e mozgalmas időszakot. Az előző század végén, 1492-ben Kolumbusz felfedezi Amerikát. A kort a reformáció szelleme hatja át, 1517. október 31-én függeszti ki egy ágostonrendi szerzetes, Luther Márton a wittenbergi székesegyház kapujára 95 tételét, amellyel a reformáció elindul. A korszakot a humanizmus eszméi uralják, ennek a sokféle magyarázatot - köztük sok lehetséges értelmezést - kiváltó eszmei irányzatnak senki által nem vitatott lényegét az antikvitás megújításában kell megjelölni.

A 15. század közepén születik meg az a találmány, amelynek talán legnagyobb hatása volt (van) az egész emberiség történetére. Gutenberg János feltalálja a könyvnyomtatást. A könyv hirtelen tömegessé válik, addig csak a kézi másolás lassú és költséges technikája biztosította a művek többszörözését.

A 16. század elején a művek száma körülbelül 40 ezerre becsülhető. Érdeemes elgondolkodni: a 16. századig összesen ennyi mű, ennyi alkotás született. Előtte egy művelt tudós fejben tudta tartani a szerzőket és alkotásokat, minden rangos tudósnak a fejében élt a világbibliográfia. Ha nem is olvashatott el mindent, legalább nagyjából tudott minden alkotásról. Ám ez a szám már olyan nagy volt a könyvnyomtatás felfedezése után és olyan rohamos növekedési tempót diktált, hogy a tudósokat szorongás tölti el: nemcsak nem olvashatnak el minden alkotást, de lassan tudomásuk sincs arról, ami létezik.

Az aggályokat növelte egy szerencsétlen tény: 1526-ban a magyarok csatát vesztek Mohácsnál a török seregek ellen. A törökök előtt nyitva állt az út Európába, mert a kontinensen nem volt olyan hadsereg, amelyik a hódítókat érdemben képes lett volna feltartóztatni Mohácsnál, nem szokványos csetepatéről volt szó, hanem egy más kultúra nyomulásáról, hiszen a törökök éppenséggel nem a humanizmus terjesztői voltak.

Ilyen körülmények közepette született meg az első bibliográfia, Konrád Gesner *Bibliotheca Universalis*-a (I-IV. Tiguri, 1545-1555). Gesner úgy gondolta, hogy ha a törökök tovább hódítanak és elpusztítják a könyveket, legalább hírmondó legyen arról, egyáltalán milyen művek léteztek. Gesner humanista természettudós volt, Zürichben élt orvosként, de polihisztor volt, mint kortárs humanista tudóstársainak legtöbbje. Ő a bibliográfia „atyja“.

Amikor azt a szót hallják, hogy az „első“ valamiben, rendszerint olyan utalások követnek, amelyek az előzményekre utalnak. Gesnernek is voltak elődei még a kéziratosság korában. Már az ókorban szokássá vált, hogy szerzők más szerzők műveire hivatkoztak oly módon, hogy nevüket említették meg. Az akkori körülmények között ilyen hivatkozás elegendő is volt. Van tudomásunk katalógusokról is, az alexandriai könyvtár tudós könyvtárosa Kr. e. 3. században készítette el az ún. *Pinakeszt*, amely feltehetően az ókor szellemi teljesítményeinek legteljesebb számbavétele lehetett, hiszen a könyvtár gyűjteményéről készült. (A katalógus a könyvtárral együtt elpusztult először Kr. e. 48-47-ben, majd véglegesen 391-ben.) A középkorból is számos előzménynek tekinthető mű említhető, köztük igen nevezetes Hieronymus (Szent Jeromos, akit a könyvtárosok és műfordítók védőszentjeként tisztelnek, 340-420 között élt s ő teremtette meg (fordította) a latin Bibliát, az ún. *Vulgata*-t). Az egyházatya *De viris illustribus* c. munkájában 135 nevezetes szerző életét ismerteti és kronologikus rendben felsorolja munkájukat. Gesner elődei sorolhatók még, közvetlen elődje - részben kortársa - Johannes Trithem (1462-1516), aki szintén az (egyházi, másik munkájában német) szerzők életrajzait írja meg, közel ezer szerző mintegy kilencezer munkáját; az azonosításhoz már megadja a szövegek kezdősorait és névmutatót is készít.

Mégis Gesner tekinthető a bibliográfia valódi atyjának, aki már tudatosan hozza létre az első egyetemes általános bibliográfiát, amelyben igyekezett számba venni az addigi szellemi alkotásokat.

Az általa regisztrált művek száma kb. 15 ezer volt mintegy 3000 szerzőtől. Mind a hagyomány, mind a korának szelleme azt sugallta, hogy művében a szerzők életéről és munkásságáról adjon számot, ezért bibliográfiája természetesen életrajzi bibliográfia volt. Ám készített hozzá külön szakrendi mutatót. A szerzők keresztnévük betűrendjében található a kor gyakorlata szerint.

Humanista volt, ezért csak a szent nyelveken (a Biblia nyelvén) görögül, latinul és héberül írt műveket vette fel.

Gesner művének hatalmas sikere volt, mert már nagyon megérett a helyzet arra, hogy a bibliográfia megszülessék. Megjelenése tehát

szükségszerű volt. Hatását mi sem mutatja, mint az a tény, hogy Gesner után gomba módra szaporodtak azok a művek, amelyek kiegészítették vagy egyszerűen megismételték művét. Bármekkora is volt Gesner teljesítménye, munkája bizony hiányos volt, de ennek megvolt az oka: a korabeli közlekedés, hírközlés (csak postakocsi volt!) és a gyűjtemények (kolostori, egyetemi könyvtárak) nem tették lehetővé, hogy teljesebb bibliográfia szülessék. Sokan - tisztelegvén is a „bibliográfia atyja“ előtt - igyekeztek munkáját teljessé tenni.

Az egyetemes általános bibliográfiának műfajilag megvan az az irigylésre való tulajdonsága, hogy a szellemi alkotásokat egységben, egészként látja, így kezeli. Hisznek abban - kétely sem merül fel -, hogy az emberi tudás nem eshet szét darabjaira, egységbe foglalható. A műfaj tehát él egészen a 19. századig, miközben egyre reménytelenebb a teljes tudás és művészetek számbavétele egy szintézist felmutató bibliográfiai munkában. A 19. század már csak bizonyos szempontú, pl. csak bibliofil értékű munkák regisztrálására vállalkozik főként kereskedői okokból. A művek számának burjánzó növekedése mellett. A nehézséget fokozta, hogy a publikálás területén is változások voltak, leginkább a folyóiratok rohamos előretörése jelezte a közlési szokások átalakulását.

A bibliográfiák azzal követték e változásokat - szinte közvetlenül Gesner után -, hogy maguk is változatos műfajokat hívtak életre, elkezdődött differenciálódásuk.

A bibliográfia megszületett tehát, a következő lépésekben azt szükséges tisztázni, hogy mi is a bibliográfia, másodszor hogy milyen bibliográfiai fajták, műfajok alakultak ki és végül azt, hogy az egyes műfajoknak miben állnak módszertani problémái?

Kötelező irodalom

Murányi Lajos: A bibliográfiától az adatbázisig. In: Könyvtárosok kézikönyve 2. köt. 29-375. I. Szerk. Horváth Tibor, Papp István. Bp., 2001. Bp.

Ajánlott irodalom

Csúry István: A bibliográfia helye és szerepe az ismeretközlés rendszerében. (Kísérlet a fogalom meghatározására.) = Könyv és Könyvtár VI. Debrecen, 1967. KLTE Könyvtára. 5-79. p.

Ellenőrző kérdések

1. Miért és hogyan alakult ki az, hogy az első bibliográfiáknak életrajzi bibliográfiák tekinthetők? Helyes-e az az állítás, hogy e munkák egyben tudománytörténeti és irodalomtörténeti művek?
2. Említsen néhány bibliográfiaként használható művet az ókorban, a korai középkorban, illetve Gesner közvetlen elődei közül. (Használja a Könyvtárosok kézikönyve 2. kötetét.)
3. Miben látja a könyvnyomtatás hatását a bibliográfiák létrejöttében?
4. Miért a 16. században (közepe táján) jelent meg a bibliográfia?
5. Jellemezze a 15-16. századot! (Elegendő vezérszavakkal emlékeznie.)
6. Gesner a szent nyelveken írt műveket regisztrálta. Van-e ennek összefüggése a humanizmussal?
7. A humanizmus miért hatott az életrajzírás felvirágzására?
8. Miben látja Gesner munkájának hiányait?
9. Mi mutatja Gesner művének fontosságát?
10. Van-e a Bibliotheca universalis-nek magyar vonatkozása?

Válaszok

1. Mert e művek valójában a nevezetes alkotókról szólnak, tehát mindenekelőtt életrajzgyűjtemények; csak szerzőik a „nevezetes férfiak” alkotásaik bemutatására helyezik a hangsúlyt. E művek egyben tudománytörténetek, illetve irodalomtörténetek (az irodalomnak a korra érvényes felfogása szerint). Mind a tudomány-, mind az irodalomtörténetet a tudósok és írók életén keresztül közelítették meg.

2. Suetonius, Galenos, Kallimachos, Hieronymus, Trithem stb.

3. A könyvnyomtatás a kommunikációs forradalmak egyike, a könyvet (fonetikai írást) tömegessé tette, egyre többen tanultak és írtak. Elkezdődött a művek számának (akkor még) exponenciális növekedése. A műveket már csak segédeszközök segítségével lehetett számon tartani. Ez az eszköz volt a bibliográfia.

4. Az alkotások száma (kb. 40 ezer) ekkor éri el azt a kritikus mennyiséget, amely a bibliográfiát szükségessé teszi. Konkrét oka: mohácsi vész.

5. Könyvnyomtatás, a humanizmus kora, elindul a reformáció.

6. A humanizmus lényege az antikvitás megújítása, a latin és görög nyelv (és kultúra) tisztelete, kötelező ismerete. Ezek egyben a Biblia nyelvei, emiatt azonban a Biblia egyik eredeti nyelvét, a hébert is a szent nyelvek közé sorolták.

7. Az emberközpontú gondolkodás miatt.
8. Valójában nem tudhatott minden alkotásról. A nemzeti nyelveken írt munkákat - humanista lévén - nem veszi fel.
9. Valóságos iskolát teremtett, sok követője, kiegészítője volt.
10. Igen, a mohácsi csatavesztés; erre Gesner maga is hivatkozik.

Feladatok

1. Kik voltak Gesner híresebb kortársai (tágabban: a 16. századra gondoljon) a művészetekben, tudományokban?
2. Földrajzilag határolja körül, mit jelent Gesnernél bibliográfiájának „egyetemes“ volta? Mely területre vonatkozott? (A kérdés másként: hol terjedt el a humanizmus?)
3. Tartalmilag kísérelje meg meghatározni, mit jelent Gesner bibliográfiájának „általános“ (minden ismeretágra kiterjedő) volta? (A kérdés másként: melyik és milyen tudományok alakultak ki a 16. századig?) Használja a Könyvtárosok kézikönyve 1. kötetét!
4. Kik voltak Gesner követői? Nevezzen meg néhány bibliográfust!
5. A 17. századig milyen bibliográfiai műfajok jöttek létre?

A bibliográfia fogalma

A bibliográfiákról számos meghatározás ismeretes. A gondosabb elemzők megkülönböztetik a szónak három jelentését.

- A bibliográfia **produktum**, az irodalom, a publikációk számbavételének és a szakirodalmi tájékoztatásnak eszköze.
- Másodsor a bibliográfia az ismereteknek körülhatárolható köre, **tudomány**; (régebben szívesen nevezték „segédtudománynak“, méghozzá az összes tudomány segédtudományaként emlegették).
- Végül szokás volt beszélni bibliográfiai módszerről, a harmadik jelentése tehát tudományos módszert jelent, amely módszer azáltal juttat új ismeretekhez, hogy elemezhetővé teszi a szakirodalmat; a publikációk rendszerezésével, egy áttekintés biztosításával valóban következtetések vonhatók le.

Az alábbiak a bibliográfiát, mint tájékoztatási eszközt tárgyalják. A többi jelentéssel, ha a szöveggörnyezet megkívánja, csupán egy-két mondatos utalás foglalkozik.

A szó a görög biblosz = könyv és a grapheion = leírás összetételéből keletkezett, a jelentése tükörfordításban tehát könyvleírás. Ám ahogyan a könyvtárak sem könyvek tárházai, hanem mindenfajta ismerethordozó

gyűjteményei, ugyanúgy a bibliográfia is bármely ismerethordozó (vagy ismeretkvantum) számbavételét vállalja fel.

A bibliográfiai produktumok szabatos meghatározásai két csoportba sorolhatók. Az első típus „... dokumentumok, szövegek stb. rendszerező jegyzékének, listájának tekinti, egyszóval formailag közelíti meg...” - írja Murányi Lajos*. Ennek a típusnak is vannak igényesebb változatai, amelyek a bibliográfiákat rendszerező jegyzéknek tekintik. A Magyar nagylexikon meghatározása jellemző példa erre: „dokumentumok, információhordozók rendszerzett leírása, jegyzéke” - írja.

A bibliográfiát jegyzéknek tekinteni csak felületes megközelítéssel lehet. Külsőleg a legtöbb bibliográfia valóban a dokumentumok leírásainak valamilyen elv szerinti felsorolása. Bár nem minden bibliográfia ilyen. A meghatározásoknak ez a fajtája nem tartalmaz lényeges ismérvet, azt, hogy a dokumentumok leírása azért kerül a bibliográfiába, mert egy tudásdarabka hordozója. A meghatározás tehát igaz, de nem elegendő. A mai könyvtárakban a feladat lényegét a tudás-, ismeretszervezés alkotja, ugyanez vonatkozik a bibliográfiákra is.

A meghatározások másik típusa már a kezdetektől a bibliográfiáknak éppen azt a tulajdonságát hangsúlyozza, amely a szellemi élethez, a tudományhoz, a művészetekhez köti. Ezekből Kóhalmi Béla, a hazai bibliográfia-elmélet kimagasló egyénisége szép számmal közölt saját felfogásának megerősítésére is. Ezt a szellemet vette át a Könyvtárosok kézikönyve is. Kóhalmi a középkor elejéhez nyúlt vissza, ahol a bibliográfia pl. Szent Ágostonnál irodalmi önéletrajz, az író beszámolója olvasmányairól. A bibliográfia az „irodalomban és a tudományos művekben lefektetett problémákra rávilágító feladatairól” szól.** Másként is megfogalmazható: a bibliográfia „jegyzéke olyan könyveknek, amelyek egy időszakkal, egy tájjal (ország), hellyel, tárggyal, személlyel, vagy egymással valamilyen kapcsolatban állnak”.

Tehát itt is a művek tárgya áll a meghatározás központjában. Szinte költői Née de la Rochelle vallomása, hogy a bibliográfia átfogóbb, mint a földrajztudomány, mert a földrajzi felfedezések egyszer befejeződnek, de az irodalmi felfedezések soha. Arra utal, hogy az emberiség szellemi kalandjai, kalandozásai a végtelenségig tartanak és ennek tárgyilagos nyomon követése a bibliográfiákkal lehetséges. L. N. Feipel-t is idézi, aki szerint a bibliográfia úgy definiálható, hogy az

„a könyvekben lévő információk felfedezésének és terjesztésének művészete”.

* Könyvtárosok kézikönyve 2. Köt. 299. l. Bp., Osiris, 2001.

** Kóhalmi Béla. Bibliográfia. Jav. utánn. 4. l. Bp. 1958. Felsőokt. Jegyzetsoksz.

Már a modern bibliográfiai nemzedék képviselője, G. Schneider szavai rímelnék erre:

„nem abban látjuk a bibliográfia legfőbb feladatát, hogy kisebb vagy nagyobb külső pontossággal osztályozza az irodalmat, hanem abban, hogy a könyvek belső értékét feltárja.“

Le Fanu szerint „a bibliográfia a tudományos művekben, általában

az irodalomban lefektetett problémák ismerete és azoknak a módszereknek ismerete, amelyekkel az irodalomban lefektetett problémákat kiaknázni és a kutatóhoz közel lehet és kell vinni.“

Feladata még a be nem fejezett kutatások eredményeinek megőrzése és kötelessége azoknak tudomására hozni, aki ezt felhasználhatják.*

Az idézetekből is kitűnik, hogy a bibliográfiáról vallott nézetek függenek az igényességtől is. Mindegyik meghatározásból akár csak közvetve az olvasható ki, hogy

a bibliográfia az ismeretek rendszerező formája.

Ha „ismeret“-ről esik szó, akkor az emberi szellemi alkotások és ismertek tág köréről van szó, nem kizárólag tudományos ismeretekről, hanem művészi alkotásokról, mindennapi tudnivalókról, adatokról, tényekről is.

Csak hogy a bibliográfia úgy rendszerezi az ismereteket, hogy hordozójuknak leírását helyezi az ismeretkvantum helyére, amely leírás a tudást képviseli a maga helyén.

Csúry István kimerítő részletességgel tanulmányozza ezt a kérdést. Megállapítja, hogy az 16. században a bibliográfia tudományként jött létre és nem volt szétválasztható a tudománytörténettől és irodalomtörténettől.

A 19. században önállósodott, és két ágon fejlődött tovább. Az első vonulatban eszköz jelleget öltött, a másik ágon azonban „mint az irodalom mozgásának ... tanulmányozása ismét felölti tudomány jellegét.“**

* Az idézetek Kóhalmi idézett művéből (4-7. l.) valók. Zömét átveszi a Könyvtárosok kézikönyve is.

** Csúry István: A bibliográfia helye és szerepe az ismeretközlés rendszerében. (Kísérlet a fogalom meghatározására.) Könyv és könyvtár VI. Debrecen, 1967. KLTE Könyvtára.

A bibliográfia funkciói

Bibliográfiák számos feladatot teljesítenek. Megkülönböztető figyelem illet azonban négy fő funkciót. Ezek:

- a bibliográfiai számbavétel vagy ellenőrzés feladata;
- az azonosítási funkció;
- rendszerező, informáló-tájékoztató feladatok, végül
- reprezentatív feladatok.

A **bibliográfiai számbavétel** azt a feladatot teljesíti, hogy a könyvtári-tájékoztatói szervezet számára mindarról tudomással rendelkezik, ami a világon egyáltalán napvilágot lát. Nem veszt el információt. Ha egy megjelenő műről, alkotásról a bibliográfiai rendszer nem szerez tudomást, az egyszer s mindenkorra elveszett. A „számbavétel“ magyar szó az **angol** control szó fordítása, amely szó inkább kontroll-t, ellenőrzést jelent.

Már Gesner elképzeléseivel kapcsolatosan látható volt, hogy a kiváló bibliográfus tudatára ébredt annak, hogy a bibliográfiai számbavétel a társadalom oldaláról jelentkező igény, amelyet egy eszköznek (eszközrendszernek) kell teljesítenie.

Ez az ellenőrzés a könyvtárosi szakmának mindmáig egyik feladata. Igazából soha nem teljesült.

A szervezett számbavétel csak évtizedeinkben valósult meg egy nemzetközi program segítségével.

A számbavételt nem egy bibliográfia vagy bibliográfiai adatbázis képes teljesíteni, hanem a bibliográfiai adatbázisok illeszkedő rendszere.

Ennek a programnak - neve: UBCIM (Universal Bibliographic Control International MARC) - témáit különböző tantárgyak részletezik, jelen tantárgy a nemzeti bibliográfiákról szóló részben.

A számbavételnek számos nehézsége van, ezek egyben magyarázatot nyújtanak annak megértéséhez, hogy maradéktalan teljesítése miért akadozik.

Az első nehézséget az jelenti, hogy a publikációs szokások rohamos változásokon estek át, nap mint nap új műfajok keletkeznek, új adathordozók jönnek divatba, ezekkel nehéz lépést tartani. Az is bizonytalanná vált, hogy mai körülmények között mit jelent a közzététel, a publikáció? Bárki készíthet CD-t, sokan felteszik az internetre gondolataikat, műveiket; a gyorsmásolókat még a hagyományos módszerű sokszorozást is átalakították. A legtöbb vállalat nyomdát működtet, a példák sorolhatók. Érdemes-e mindent számba

venni? Nem is lehetne. Megjelölhetők azonban azok a dokumentumok, pl. könyvek, folyóiratok, játékfilmek stb., amelyekre a bibliográfiai ellenőrzést érdemes kiterjeszteni.

Az is probléma, hogy a különböző országok a számbavétel lehetőségeit tekintve különböző fejlettségi szinten állnak.

A számbavétel a felhasználónak nyújt biztonságot; ebben a tekintetben azonban a kérdés másként merül fel. A szakembert nem érdekli a bibliográfiai ellenőrzés egyetemes volta, őt csak saját szakterülete, vagy még szűkebben csak témája érinti. A szaktudományok gondoskodnak a tudomány tartalmának ellenőrzéséről számos eszközzel. Kémikusok gyakran mondják, hogy a kémia tudománya abból áll, amit a Chemical Abstracts (referáló folyóiratok) tartalmaz. Ami ebben nem jelenik meg, az nem is létezik. Más területről is hozható példa: érdemi Ady kutatás akkor indulhatott el, amikor Gulyás Pál elkészítette Ady személyi bibliográfiáját, mert így vált ismertté az életmű. Egy ilyen számbavétel nem kis munka, a Babits személyi bibliográfia 810 oldalra fért el, pedig csak regisztrál, semmi magyarázat, megjegyzés nem található a tételek után. (Stauder Mária és Varga Katalin munkája.)

A szakterületi biztonságos számbavétel nehéz gondja a szakirodalmi szórás (az ún. Bradford-törvény), amelyet a tudomány- vagy bibliometriából ismerhetnek meg.

Nem mondható tehát, hogy a számbavétel megoldható UBCIM programmal, mert a kérdés sokkal összetettebb. A UBC csak egy kezdeti alapozást nyújt a bibliográfiai ellenőrzés szerteágazó feladatához, amely funkciót a teljes bibliográfiai rendszernek kell teljesítenie.

A bibliográfiai számbavétel tehát az emberi tudás lefedését biztosítja a bibliográfiák sokaságával, de ebben a lefedésben inkább legyenek átfedések az egyes bibliográfiák tartalmában, mintsem hézagok mutatkozzanak. Amíg az átfedések kimutathatók, addig hézagok nem mindig, mert amiről nem tudható semmi, arról semmi sem állítható, hiszen nem is létezik.

Az ellenőrzés, a számbavétel látszólag szemben áll a szelekcióval. A szakember biztonságát a hézagtalan és teljes lefedés, a számbavétel garantálja, de egyben használhatatlan, áttekinthetetlen mennyiségű tételt zúdít a felhasználó nyakába. Tehát válogatni kell. De a szelekciónak a teljességen kell nyugodnia. A válogatás, a releváns információ kiválasztása és ennek elvei, módszerei szakmánk egyik legégetőbb kérdésévé nőtte ki magát kényszerű okokból, ezért ezt a kérdést később meg kell tárgyalni.

Második funkciót az **azonosításban** lehetett megjelölni. Az azonosításnak – így nevezik a szakmában – a bibliográfia leírási egységeit kell egyértelműen azonosítani. (Az azonosítás kérdései a főbb tudományban merülnek fel; lényege szerint azonban logikai probléma.

Pl. sokat idézett és vitatott probléma, hogy a Vénusz bolygó az esti és hajnali órákban látható fényes égitest, de vajon a Hajnalcsillag fogalma megegyezik-e az Alkonycsillag fogalmával? Az is ismeretes, hogy Szentgyörgyi Albert nagy felfedezése az volt, hogy kimutatta az aszkorbinsav azonosságát a C-vitaminnal. E két találmányra hozott példa mutatja a probléma jelenlétét a tudományokban.)

A bibliográfia-elméletben - általában az információtudományban - az azonosítás nem ebben az értelemben használatos, hanem inkább a definiálás, meghatározás logikai szabályainak felel meg és

a determináló tulajdonságoknak azt a csoportját vagy sorozatát jelenti, amely a feldolgozási egységhez, egy bibliográfiai tételhez rendelhető abból a célból, hogy bármely más tételtől megkülönböztethető legyen.

Azaz a tételt az egyediség határozza meg.

Ehhez az azonosításhoz a tudományok változatos megoldásokat alkalmaznak. A Gmelin Handbuch* pl. (a szerves kémia kézikönyve) a vegyületek szerkezeti képlete alapján azonosítja és sorolja be a vegyületeket úgy, hogy az őt alkotó elemek közül legnagyobb rendszámúhoz osztja be, azon belül a második legnagyobb rendszámú szabja meg a helyét, s. i. t.

Egy népmesét motívumai határoznak meg, ennek alapján kap egy háromjegyű típusszámot az ún. AaTh rendszerben. Zeneszerzők alkotásai műjegyzékek azonosítják, és a példák folytathatók.

A bibliográfiai gyakorlatban mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy mi az azonosítás tárgya? Lehet egy dokumentum, egy dokumentum viszonylag önálló része (egy fejezet, egy folyóiratcikk, egy lemez valamelyik felvétele, egy táblázat, illusztráció stb. valamelyik műből).

Azonosítani bibliográfiákban nemcsak dokumentumot lehet, hanem szellemi alkotást, művet. Végül lehet szöveget, szövegeket vagy szövegrészeket, az utóbbiakat természetesen a forráshelyek feltüntetésével.

Azonosíthatók objektumok is, pl. hidak, égitestek ... stb.

Az információtudomány (így a bibliográfiák) gyakorlatában az azonosítást (meghatározást) több eszköz szolgálja.

Szolgálhatja az ún. bibliográfiai leírás.

Alkalmazhatók azonosító kódok.

A bibliográfiai leírást könyvtári katalógusok igényeinek megfelelően a leírási szabványok és csatlakozó szabványok írják elő. E szabványok dokumentumokra vonatkozó családja dokumentumtípusonként született ISBD (nemzetközi szabványos bibliográfiai leírás) névre hallgatnak, az

* Gmelins Handbuch der anorganischen Chemie.

általános szabályokat, tehát a valamennyi dokumentumra vonatkozóakat a G (general) tartalmazza, míg monografikus műveknek, térképeknek ... külön szabványa van. (A hallgató ezeket önálló tantárgyként tanulja.)

A szabványok három problémakörben alkalmazzák szabályaikat:

- melyek a meghatározásra (azonosításra) szolgáló adatcsoportok;
- hogyan kell ezeket prezentálni (pl. írásmód, transliterálás);
- az adatcsoportoknak milyen legyen a sorrendje.

A csatlakozó szabályok közül fontos az, amelyik könyvtári (leginkább hagyományos) katalógusok számára írja elő a besorolás (visszakereshető adatok) helyeit, bár ez a bibliográfiákat távolabbról érinti. Hiszen a bibliográfia a saját feladatai szerint teszi lehetővé a visszakeresést olyan adatok alapján, amelyet indokoltnak lát. A besorolási szabványon túl igen jelentősek azok, amelyek a különböző alfabétumok közt szabályozza az átírást.

A bibliográfiai leírás kiegészül az ún. indextétellel, amely a témáratalomra utal vagy azt tömöríti (tárgyszavak, deszkriptorok sorozata), szöveges összegző ismertetéssel (pl. referátum) vagy magyarázattal, a felhasználói célcsoport jelölésével, az alkalmazási terület megjelölésével. Mindezek - a bibliográfiai leírással együtt - képviselik, helyettesítik az eredeti szöveget, dokumentumot és **szurrogátum** a neve. (Szurrogátum: helyettesítő, amely az eredeti művet képviseli, annak tömörítése.)

A nagy dokumentációs szervezetek, a meghatározó referáló folyóiratok, az ehhez tartozó adatbázisok és egyéb csatlakozó tájékoztatási szervezetek általában nem követték a könyvtárak leírási szabályait, hanem a maguk útját járták és járják ma is. Az okok több mindenben keresendők, leginkább abban, hogy a referáló szolgáltatás inkább tartalomorientált és számára nem annyira lényeges a leírási precizitás. A tételek így is azonosíthatók. Bizonyos lázadás tapasztalható a szakma egész területén: a leírási szabványok elkészítése messze elmarad új publikációs műfajok megjelenésétől. (Ehhez bőven hozzá lehet adni a magyarországi átvétel késedelmét.) A lázadás jele az ún. Dublin Core kidolgozása (egy Dublinban tartott konferenciáról kapta nevét), amely tizenöt adatcsoportot tartalmaz. (Az első pl. úgy szól: alkotók. Nem kínlódik a szerzőségi adatok aprólékosságával. Az „alkotó” fogalmilag is más, mint a szerző, jobban illeszthető korunk közlési szokásaihoz.) A DC meglepően egyszerű, világos és elegendő is, bár erre az elkövetkező esztendőknél választ. A DC még vigyáz arra, hogy átalakítható legyen MARC rekordszerkezetre. A szövegfeldolgozásra kialakított TEI (Text Encoding Initiative) már a MARC kompatibilitást sem tartja

fontosnak. Igaz, a könyvtári szövegfeldolgozási problémáknál szélesebb léptékekben gondolkodik.*

Valószínű, hogy a szakmai eljárásokban ezen a téren változások várhatók.

Az azonosításra **kódok** is alkalmazhatók. Feltétel, hogy a kódok és a bibliográfiai tételek közt egy - egyértelmű egymáshoz rendelés jöjjön létre. (Egy kód csak egy tételt képviseljen és a tételhez csak egy kód tartozzék; minden tételnek legyen azonosító kódja.)

Azonosító kódok bevezetésekor szükség van olyan részre, vagy helyre, ahol vagy ahonnan a kódok feloldhatók, elolvasható a tétel.

Kódok állhatnak számjegyekből, betűjelekből, egyéb jelekből, illetve ezek kombinálásából. Ennek alapján lehetnek bináris, decimális, alfabetikus, alfanumerikus kódok.

Legegyszerűbb esetben a tételeket sorszámozzák. Vannak olyan kódok, amelyekben a pozíciók jelentenek valamit, pl. az A5 az A csoport 5. helyét (tételét) mutatja. Ezek a kódok csoportosíthatók, rendezhetők. Ilyen kód pl. az ISBN, amely könyveket (kiadást) azonosít.

Kódok a rövidítések is. A KF pl. a Könyvtári Figyelő kódja, a TMT a Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, a 3K a Könyv, Könyvtár, Könyvtáros képviselője.

Érdekes - automatikusan készíthető - KWIC indexekben a Luhn-féle szignatura, amely folyóirat-közlemények azonosítását szolgálja. Első része a szerző családnévének négy kezdőbetűjéből és keresztnévének első két betűjéből áll. Majd a megjelenés évének két utolsó számjegye következik, végül a cím első három szavának kezdőbetűje következik. Ranganathan ismert tanulmánya (Natural classificatory and machine language) pl. alábbi kódot kapja: RANGSR-59-NCM.

Kódok alkalmazásának előnye bibliográfiákban az, hogy a különböző részekben (pl. mutatók) nem kell a teljes tételt megismételni, még rövidített formában sem, elegendő kódját szerepeltetni.

A bibliográfiák azonosító funkciója alapvető feladat, hiszen a számbavétel után a művek ennek révén válnak „személyiséggé”, egyedi tétellé, semmi mással össze nem keverhető információs egységgé. Ezért is fontosak azok a törekvések, amelyek az azonosító kódolást nemzetközileg alkalmazott és értelmezhető eljárásokká fejlesztik, pl. az említett ISBN, ISSN esetén.

Harmadik funkcióként a rendszerező és informáló feladat szerepelt. A rendszerezés és informálás, tájékoztatás lehetne két külön feladat is. Ám annyira összetartoznak, egymást feltételezik, hogy érdemes együtt tárgyalni őket.

* A hallgató ezekkel megismerkedhet a Könyvtárosok kézikönyve megjelenés alatt álló 3. kötetében.

A szellemi értékek számbavétele és azonosítása (az első két funkció teljesülése) önmagában még nem jelentene semmit, mert a tudás és hordozói a dokumentumok alaktalan halomként léteznének. Kellenek tehát rendszerező elvek és hasznosításukhoz a releváns információt kiválasztó módszerek.

A rendszerezéssel három követelmény teljesül.

A rendszerező elv összetartó erőként van jelen és az egyedi tételekből egységes **egész**et **szervez**. A rendszerezés elve és szempontjai adják a bibliográfia belső kohézióját, megszabják a részek helyét, mutatják kapcsolatát.

A bibliográfia egésze mindig több, mint a részek (tételek) összessége, az egésznek mindig hordoznia kell többlet információt.

A rendszerező elv, szerkezet „láttatja” azt a valóságot, amelynek bibliografizálására vállalkozott. Valamilyen szempontból vagy valamilyen célra felmutatja: íme, ebben az állapotban van, ezek a hiányai, amazok a túlzásai, itt vannak az ellentmondások, a viták, a megoldatlan és már megoldott problémák. Mutatja, hogy merre érdemes továbblépni. Hol vannak az akadályok, hol van stagnálás.

Egy példa talán hasznos lesz a mondottakhoz. Előzmények után a régi magyar irodalom hatalmas bibliográfiáját Szabó Károly kolozsvári történész készítette el, 1879-1898 között jelent meg. Régi magyar könyvtár, RMK címmel, amely bibliográfia számba veszi a magyar műveket a kezdetektől 1711-ig. (A hallgató megismerkedik vele a nemzeti bibliográfiai rendszer tanulásakor.) Az egyes kötetek szoros időrendet alkalmaznak. Az első rész a magyar nyelvű művek leírásait tartalmazza. De mit jelent a szoros időrend? Azt mutatja meg, hol és mikor jött létre a magyar irodalom, hogyan fejlődött, mikor voltak megtorpanásai, virágzó korszakai. Az egyes korszakokban milyen témák jelentkeztek, ezek hogyan sorvadtak el: a tények egész irodalmunk fejlődését, történetét mutatják. Éveken belül második rendező elve a helyrend. Ez pedig azt mutatja, hogy egy adott időszakban hol voltak a kulturális központok, irodalmi műhelyek, iskolák (ti. a nyomdák ezeken a helyeken telepedtek meg) és hol nem voltak? Magának az RMK-nak a korszaka igen jelentős, hiszen jórészt a török megszállás idejéről van szó, ekkor zajlik a reformáció. Szabó Károly nem is választhatott volna más rendező elvet, mint a szoros időrendet, mert ezt a korszakot történeti nézőpontból kell szemlélni. Bibliográfiája olyan, mint térképek sorozata mutatná be az országot vagy valóság-hű képek gyűjteménye: az ország szellemi életének eleven mása. (Az irodalom akkor az írásművek összességét jelentette.) További kötetei is ilyenek (magyarországi nem magyar nyelvű művek és magyar szerzők külföldön megjelent nem magyar nyelvű alkotásai.).

Szabó Károlyhoz hasonlóan lehetne példát hozni arra, hogy egy tematikai rendezés anyagának milyen arculatát képes bemutatni.

A bibliográfiák rendszerezése számos olyan elemzést is lehetővé tesz statisztikai módszerek alkalmazásával, amelyek a tudománymetria (bibliometria) területére tartoznak. Egyszerű ránézéssel is megállapítható pl., hogy kik a legtermékenyebb szerzők, intézetek, országok; egyes témáknak a tudományokban milyen a lefutása. Átgondolt elemzés számos következtetés megismeréséhez vezethet. Ezek a tanulmányok nem annyira a bibliográfia számára, hanem a tudománynak fontos.

Egy-egy bibliográfiai szerkezetnek viszont az a hátránya, hogy tételeinek sajátosságait egyetlen vetületben mutatja meg. Jó bibliográfia sokirányú közelítésben tesz lehetővé keresést, ezért mutatókat tartalmaz, mutatóiban más vetületekben is megrajzolja anyagának arculatait. A szurrogátumot azonban a mutatókban nem ismétli meg, a tételeket kódjuk, sorszámuk képviseli. A teljes leírások, illetve szurrogátumok a főrészben jelennek meg, karakterük a főrész metszeteiben rajzolódik ki, de a többirányú kereshetőséget a mutatók, indexek biztosítják.

Az informatív funkció második követelményként a regisztrált tételek valamely körének kiválasztását jelöli meg. Más szóval kérésre vagy

bármilyen kívánság alapján a releváns tételek szelektálhatók legyenek.

A bibliográfia tehát irodalomkutatást tesz lehetővé. Folyamatosan megjelenő bibliográfiák esetében ez az előre megadott kérdés, kívánság, kérdés is szelektálja a releváns tételeket s ezeket a felhasználó újdonságértesítésként kaphatja meg.

Végül a bibliográfiában **egyedi művek, alkotások**, szövegek és szövegrészlet, egyedi információ is kereshető. Igen gyakori, hogy valaki csak egyetlen munka iránt érdeklődik. Ehhez hasonló az olyan kérdés, amelyre a válasz egy bibliográfiai adat. (Pl. Barnics Ferenc: A Julián akció c. könyvét mikor tudta megjelentetni? Van-e S. Hawking-ról magyar nyelvű monográfia? Mikor zárja le anyaggyűjtését Takács Miklós Szombathely-bibliográfiája?)

Napjainkban teret hódított más úgymond „rendszerező” eljárás. A bibliográfus mindig nehéz helyzetben van, hogy a főrész korpuszát milyen szerkezetbe rendezze. Akármit választ, a mai tudományok sokoldalú - úgy is mondják: többdimenziós - kapcsolatai miatt választása egyoldalú lesz, négy-öt más szerkezet ugyanolyan mértékig indokolt. Mert melyik a legjobb szakrend? Van-e egyáltalán legjobb? (Nincs, más tantárgytól, az osztályozástól ezt lehet megtanulni egyebek mellett.) Ezért gyakran dönt úgy, hogy a főrészt szinte ömlesztve, vagy mechanikus rendbe szedeti a tételeket kódokkal látja el majd elkészíti

hozzá a mutatók sokaságát. Mutatókban viszont nem ismer takarékoságot, anyagát átvilágítja a szóba jöhető, indokolt és hasznosítható szempontok szerinti szerkezetekben.

A bibliográfia addig tárgyalt három funkciója mellett (számbavétel, azonosítás, rendszerező-informáló) negyedikként szerepelt az **ún. reprezentatív feladat**. Intézmények, kutató intézetek, egyetemek és főiskolák, települések, de irányzatok, szellemi műhelyek, alkotói közösségek és számontarthatatlan sok szervezet, társadalmi egyesülés, társaság szeretné magát bemutatni, igyekszik szellemi teljesítményeiről számot adni. Bibliográfiák igyekeznek az intézmények oldaláról is keresést biztosítani vagy kialakítani egy intézményi felületet ennek a célnak szolgálatában. Ilyen szempont az is, ha nevezetes alkotók emlékkönyvekben kapnak méltatást s ebben szinte mindig szerepel az életmű bibliográfiai számbavétele. Ha iskolateremtő személyről emlékeznek, akkor tanítványainak, irányzatának művei is helyet kapnak benne, mintegy a rangos alkotó hatását bemutatva.

Még gyakoribb, hogy kutatóintézetek, egyetemek évente vagy nagyobb időközönként megjelentetik - gyakorta évkönyvekben - az intézet, egyetem, főiskola munkatársainak szakirodalmi munkásságát regisztráló bibliográfiát.

Ezek a bibliográfiák szándékukban rokonságot mutatnak azzal, amit a könyvtárak kapcsán is PR (public relations) tevékenységnek mondanak. Csakhogy ez a bibliográfiai feladat sokkal régebbi, mint a PR elnevezés és módszereiben is érződik a történetileg kialakult visszafogottság.

A fenti összeállítások legtöbbször valódi bibliográfiák, nemcsak irodalmi listák, hiszen létezik bennük egy vezérlő elv, amelynek alapján a tételek egyértelműek, helyet vívnak ki maguknak az összeállításban. Az intézmény, közösségek, iskolák úgy tekinthetők, mintha téma lenne és minden olyan tétel jogosan lép be a bibliográfiába, amelynek bármi köze van az intézményhez.

Személyi bibliográfiáknál igen erős ez a funkció; a személyi bibliográfiák a szakkbibliográfiák, bibliográfiák szövetéből alakultak, de teljesen önálló műfajként élnek (ld. következő fejezetet), egyben a legérzékenyebb a bibliográfiai (és életrajzi) finomságokra, pallérozott módszerekkel kifejlődött műfaj. Azt mondja: íme az alkotó, teljességében, a kommentár-irodalommal együtt, s minden tény, amit róla állítunk, nem vélemény. A személyi bibliográfiáknak van meg a legtöbb oka, hogy bennük a „reprezentatív” funkció hivalkodás nélkül kitűnjék.

Irodalom

Murányi Lajos: A bibliográfiától az adatbázisig. In: Könyvtárosok kézikönyve 2. köt. 298-375. 1. Szerk. Horváth Tibor, Papp István. Bp. 2001. Osiris.

Horváth Tibor: A bibliográfiák funkcióiról. = Bibliográfiai tanulmányok 11-57. 1. Bp. 1978. OSZK-KMK.

Ellenőrző kérdések

1. A bibliográfiának hány jelentését tudja megkülönböztetni?
2. A bibliográfiának mint tájékoztatási eszköznek meghatározására több kezdeményezés született. Hogyan tudná ezeket csoportosítani? Mi lehet a csoportosítás alapja? A bibliográfiát ismeretszervező eszközként kezelő meghatározások közül válasszon ki egyet, elemezze részletesen.
3. A tartalom-orientált meghatározások mutatnak-e kapcsolatot az információtudomány (és könyvtártudomány) modern értelmezésével? Miben áll a rokonság?
4. A bibliográfia miért nem választható el a 19. sz. előtt a tudománytörténettől és irodalomtörténettől? Hogyan alakult ez a kapcsolat a 19-20. században, egészen napjainkig?
5. A bibliográfiának hány funkcióját tudja megnevezni? Van-e kapcsolat a funkciók között?
6. Hogyan valósul meg a számbavételi (ellenőrzési) funkció? Egy feladatot jelent-e, vagy léteznek az ellenőrzésnek különböző területei és szintjei?
7. Mit jelent az azonosítás? Mi lehet az azonosítás tárgya? Hogyan lehet a bibliográfiai egységeket azonosítani? Mi a szurrogátum?
8. Mit tud a Dublin Core-ről? Mit jelenthet a DC (és más hasonló törekvések) megjelenése?
9. Mit jelent a rendszerező bibliográfiai funkció? Nélkülözhető-e? A rendszerező és informáló funkció révén milyen feladatok teljesülnek? A bibliográfia egésze miért jelent többet, mint tételeinek összessége?
10. Milyen területeken van különös fontossága az ún. reprezentatív funkciónak?

Válaszok

1. Három jelentése van: a) produktum, tájékoztatási eszköz; b) diszciplína, tudomány (vagy segédtudomány); c) módszer.

2. Dokumentumorientált és tartalomorientált meghatározások. A különbség abban áll, hogy mit tekintenek a bibliográfia tárgyának: az ismerethordozót vagy magát az ismeretet. Utóbbi esetben a bibliográfia ismeretszervező eszköz.

3. Igen, hiszen az információtudományt ma tudásszervezéssel-tudásgazdálkodással foglalkozó tudománynak tekinti. Tárgya a tudás, amely szöveg formájában létezik. E szövegek tömörített reprezentációja (szurrogátum) jelennek meg a bibliográfia egységeiként.

4. Mert uralkodó műfaja az életrajzi bibliográfia. Az alkotók, tudósok, művészek életrajzán keresztül bontakozik ki a tudomány és művészetek történeti folyama. Ha hangsúly esik az alkotók műveinek bemutatására is, akkor (bio)bibliográfia. A 19. század óta kettősség van. A bibliográfiák egy része valóban levált az életrajzokról és a történeti folyamatokról; más részük azonban tudatosan kötődik e folyamatokhoz és tudományok problémáihoz.

5. Négy funkciót: számbavétel, azonosítás, rendszerezés-informálás, reprezentatív funkció. Van kapcsolat, a fenti sorrendben épülnek egymásra, feltételezik egymást.

6. Nemzetközi munkamegosztással. De a feladatoknak több szintjéről és több területéről van szó: egyetemes, országonkénti, tudományonkénti, dokumentumtípusok szerint más feladatokat jelent.

7. Determináló tulajdonságokkal ellátott bibliográfiai egységek olyan leírását, amely biztosítja az egyediséget. Az azonosítás tárgya lehet: alkotás, dokumentum, szöveg, ezek részei. A meghatározó tulajdonságoknak a tételhez rendelésével oly módon, hogy megkülönböztethető legyen bármelyik más tételtől. A szurrogátum az eredeti egység helyettesítője és képviselője, a bibliográfiai leírás, indextétel, szöveges tömörítés, alkalmazási kódok és felhasználói kódok együttese.

8. A leírás új elveken nyugvó módszere, amely maximálisan a számítógépi feldolgozáshoz igazodik, 15 adatcsoport igen rugalmas szerkezetben. Megjelenése azt jelenti, hogy előbb-utóbb felváltja a jelenlegi gyakorlatot. Oka az, hogy a szövegtárolás és a digitalizált publikációk válnak a bibliográfiai munka középponti kérdésévé.

9. Egészként mutatja a bibliográfia tételeit. Nem nélkülözhető, mert rendszer nélkül a tételek kaotikus tömege keletkezik. Három feladat teljesülhet: a tételek egységben látása, a releváns információk visszakeresése, egyedi információk szelektálása. A bibliográfia nem a tételek összessége csupán, mert olyan következtetésekre juttat és olyan

szempontokat mutat, amelyekre az egyes tételekből nem lehet következtetni.

10. Személyi bibliográfiák, intézetek, iskolák stb. bemutatkozása.

Feladatok

1. Mutassa meg, hogy a bibliográfiáról keletkezett meghatározások miben látták a tartalom megragadását!

2. Keressen olyan bibliográfiát, amely formájában sem jegyzék!

3. Tanulmányozzon két-három helyismereti bibliográfiát és határozza meg, milyen bibliográfiai (feldolgozási) egységeket választottak?

4. Dolgozza ki megyéjének (városának) topográfiáját, helyrendjét! Szerepeljenek benne tájegységek, vidékek, természetföldrajzi, közigazgatási, demográfiai, kulturális földrajzi, gazdasági, közlekedési, települési stb. egységek. Alakítsa ki ennek vázát mechanikus rendezési szempontok szerint és szisztematikusan is!

5. Lakhelyének (város, megye) mikor készült el első bibliográfiája? Írjon róla 25-30 soros ismertetést!

3. A SOKSZÍNŰ BIBLIOGRÁFIA

A bibliográfiák változatai (típusok)

Tananyagunk eddigi három fejezetében már találkoztak a bibliográfiák néhány változatával, fajtájával anélkül azonban, hogy a típusok közelebbi karakterét megismerték volna. Volt szó életrajzi (bio-) bibliográfiáról, egyetemes és általános bibliográfiáról, személyi bibliográfiáról is. De olyan szövegekörnyezetben fordultak elő, ahol nem volt zavaró a meghatározások hiánya.

Ebben a fejezetben először egy száraz tipológia található, majd néhány kiemelkedő vagy közelebbi magyarázatra szoruló fajta közelebbi ismertetése. A bibliográfiák néhány jellegzetességét és módszerbéli problémáját is ez a fejezet tárgyalja.

A bibliográfiák logikus rendszerét nehéz lenne felépíteni, mert történetileg alakultak ki nem pedig racionális elvek mentén, ezért nem mindenben illeszthetők egy eszmei logikai rendszerbe. A felosztás a dichotómia elvét követi. A dichotómia azt jelenti, hogy egy adott szempont alapján mindig két csoport keletkezik, két szélsőséges típus: a szempontnak megfelelő és a szempontot kizáró válfaj. Egy példával bemutatva: a filmeket két csoportra, színes és a nem színes filmekre lehet osztani dichotómia alapján aszerint, hogy a fekete-fehér színeken kívül más (kék, sárga stb.) található-e a filmen. (Ez a felosztás akkor is érvényes, ha léteznek részben vagy egyes részleteiben színes filmek.)

Nagyon sok olyan elv van, bibliográfiái jellegzetesség, amelyek szerint e típusok kialakultak, sokféle bibliográfia létezik. Néhány helyen el kell térni a dichotómiától, a szöveg ezt jelezni fogja.

A szempontok első csoportja a bibliográfia tartalmi körülhatárolását szolgálják.

1. Elsőként aszerint válasszunk szét két típust, hogy a bibliográfia a dokumentumok tartalmától függetlenül veszi számba őket, bármilyen tartalmú ismerethordozókat leírnak, tehát nincsenek tekintettel a bibliográfiái egységek tartalmi hovatartozására. Ezeket hívjuk

általános bibliográfiáknak.

Az általános bibliográfiáknak más szempontjai vannak, pl. hogy a művek bibliofil értékűek legyenek, hogy egy országban (helyen) jelenjenek meg, hogy ősnymtatványok legyenek, vagy hogy egyházi szerzők alkotásai legyenek. A tartalomfüggetlen szempontok sorolhatók.

Ha a bibliográfia éppen aszerint alakítja gyűjtési körét, hogy a felvett művek egy tartalmi szempontnak megfelelnek-e, akkor **szakbibliográfiáról** van szó. Egy-egy tudomány, diszciplína (tudományág) alkotásait veszik számba; pl. botanikai, orvosi, szociológiai, számítástechnikai, csillagászati stb. műveket. Vagy tágabban, pl. társadalomtudományi munkákat. Ha a tartalmi körülhatárolás szűkebb, akkor keletkeznek a **témabibliográfiák**. Ilyen lehet pl. a nemzeti parkok bibliográfiája, a balatoni horgászat, a magyar helyesírás kialakulása, könyvkiadás Debrecenben stb.

Sok esetben ezekből a szempontból vitatható a típusba sorolás. Az is vitatható, milyen szempontok minősülnek tartalminak? Legyen példának a pécsi szerzők bibliográfiája: általános bibliográfia, hiszen ők szinte mindenről írtak, az avarok művészetétől az agysebészetig. De valamennyien Pécshez kötődtek, tehát a várostörténet szakterület számára érdekesek, eszerint szakbibliográfia. Az is bizonytalan, hol vonhatók meg a diszciplínák és témák határai: meddig „csak“ kutatási témáról van szó, mettől már diszciplínákról? A vitatható esetekben azonban a vita inkább szórszálhasogatásnak fogható fel, érdemben nem befolyásol semmit: az általános bibliográfiák meglehetősen világosan különülnek el a szakbibliográfiáktól.

2. Második típuspárt az **egyetemes bibliográfiák** alkotják szemben az ún. **regionális bibliográfiákkal**. Az egyetemesség területtől független gyűjtőkört jelent, a bibliográfia tételei bármely területről származhatnak, a bibliográfiának nincs földrajzi-területi regisztrációs elve. Szemben a **regionális bibliográfiákkal**, amelyek éppen területi-földrajzi szemszögből határozza meg magát: a regisztrált bibliográfiai egységeknek egy területtel kell kapcsolatban állniuk vagy úgy, hogy onnan származnak, vagy úgy, hogy a területre vonatkoznak vagy azzal bármilyen más kapcsolatban állnak. Ha ez a terület éppen egy ország, akkor **nemzeti bibliográfia** alakul ki, az egyik legmeghatározóbb és legelterjedtebb bibliográfia, amelyet az egyes országok úgyszólván kötelezően készítenek. Ha a terület kisebb egy országnál, akkor helyismereti bibliográfia keletkezik. Ez a kisebb terület lehet tájegység, vidék, megye, város, más település, akár egyetlen község is. A terület lehet nagyobb egy országnál, pl. országcsoportok (fejlődő országok, Skandinávia, NATO országok, arab államok stb.), kontinensek.

Már ezen a helyen meg kell jegyezni hogy a nemzeti bibliográfiának a fenténél sokkal kidolgozottabb jelentései vannak. A regionalitás elve ugyanis csak felszínes szemlélettel bizonyul tartalmi szempontnak, semlegesen mindent ezzel az elvvel lehet megragadni, aminek regionális tagozódása van: ország, kultúra, nyelv, nemzetek, etnikumok, gazdaság, a régió, az ország múltja, szellemi öröksége stb. Mindezeket a regionális

elv tenné megfoghatóvá. Viszont Magyarország a legjobb példa arra, hogy az ország területe (ez adná a bibliográfia gyűjtésének körülhatárolását) nem, vagy csak elnagyoltan esik egybe a magyar nyelv, a magyar kultúra, a magyar etnikum stb. határaival. Ugyanis: ami magyarországi, az csak részben magyar, és viszont: ami magyar, csak részben magyarországi. Vonatkozik ez történetünkre, kultúránkra, nyelvünkre, egész életünkre a múltban és a jelenben egyaránt. Határaink is változtak. Ugyanez elmondható szinte bármelyik országra, pl. hogy a szerbiai a szerb és ami szerb, az egyben szerbiai. Akkor még nincs is szó olyan államokról, mint Új-Zéland (angolul beszélnek, kevesen maori nyelven) vagy Sri Lanka, itt szingalézok és tamilok laknak, de hivatalos nyelvük az angol; Izrael esetén is érdemes a nemzeti bibliográfiai gondolat problémáin elmélkedni. A problémák miatt alaposan át kellett - kell - gondolni a nemzeti bibliográfia és a nemzeti bibliográfiai rendszer jellegét nálunk és mindenütt. De oly módon, hogy az elvek egyértelműek legyenek. (Riasztó példaként egyik szomszéd országban olyan gondolat született - az országban zömmel N etnikum él -, hogy az N szellemigészet tükröző alkotások kerüljenek (vagy ilyenek is) a nemzeti bibliográfiába. Mi az, hogy N szellemű? Egy matematikai dolgozat hogyan lehet N szellemű, mégha N nemzetiségű személy is írta?)

A nemzeti bibliográfiának fentebb jelzett árnyaltabb, kidolgozottabb megközelítése ezeknek a problémáknak megoldását jelenti. Ma technikai okok miatt nemzetközi megállapodással minden ország saját területén megjelenő művek számbavételéért felelős. Innen a területi elv. De ez csak technika a problémák egyik megoldása; az azonos elveken készülő nemzeti bibliográfiák illeszkedő rendszere bizonyos mértékig válasz erre a nehéz kihívásra. (A nemzeti bibliográfiák kapcsán ezekre a kérdésekre vissza kell térni.)

A tudomány nemzetközi, ezek szerint a szakbibliográfia is az. Van-e jogosultsága a nemzeti szakbibliográfiáknak? Néha igen.

3. A bibliográfiáknak a területi behatárolás mellett az **idő** is kereteket ad. Az **időtényező** oly módon, hogy az ellentétes típuspár a dichotómiában arra ad választ, hogy nagy időszakot, akár egész korszakot fog-e át, vagy rövid, kicsi időtartamot, de folyamatos megjelenéssel. A nagy időszak bibliográfiáit **retrospektívnek**, visszatekintő, **összegző** bibliográfiának nevezik, míg a kis időtartammal, de folyamatosan megjelenőt, **kurrens**, **folyamatos** bibliográfiának. A kurrens bibliográfiának nagyon fontos feladata az újdonságértesítés. Abban az értelemben, hogy mi minden jelent meg a legutolsó egy-két héten, hónapban, negyedévben? (Arra nem ad garanciát, hogy a friss megjelenésű művek egyben eredetiek, a tudományok tartalmát gazdagító újdonságértékük van. Zömének bizonyára nincsen.) A retrospektív bibliográfia és bibliográfiai

adatbázis arra ad választ, hogy egyáltalán mi van; a kurrens pedig arra, hogy megjelenésben mi az újdonság.

Retrospektív bibliográfiákról a tudományok összefoglalásaira, szintézisére lehet asszociálni. A funkciókról szóló előző lecke utalt már erre a feladatra. A retrospektivitás miatt a visszatekintő bibliográfia egyfajta helyzetjelentést nyújt egy korszakról, tükrözi az ismeretek arányait, súlypontjait, vitáit, mintegy feltérképezi a tudományt vagy témát (az országot, ha éppen nemzeti retrospektívről van szó), s egy, a témához illő rendszerben tekinti át, azaz rendszerezi az ismereteket, a tudomány állapotáról nyújt ismereteket. (Adatbázisok tekintetében mindez nehezen az állapítható meg, de nem lehetetlen.)

Még egy fontos tulajdonság van: **érzékeny a történetiségre.**

A retrospektív bibliográfiák (adatbázisok) az átfogó, a nagy időtartam miatt nem kerülhetik el a történeti szempontokat, amely óhatatlanul jelen van. Akkor is, ha a készítőiben a történeti szempontok fel sem merültek. Nem szükséges ehhez évszázadnyi korszakot áttekinteni, elég egy vagy egy-két évtized. Hiszen a korszak elejének állapota szerint reprodukálható egy helyzet, pl. szakbibliográfiáknál a tudomány állapota, tartalma. A korszak végére változás vagy akár fejlődés eredményeként másik állapota érzékelhető. Talán az is, miben áll a változás és milyen okokra vezethető vissza. (Ha stagnálás tapasztalható vagy hanyatlás, ez is történeti kérdés.) Igen valószínű, hogy a bibliográfiának nem volt szándéka semmiféle történeti szemponttal szembenézni, mert csak a releváns információ kereshetőségét kívánta biztosítani. De a történet akkor is jelen van és elemezhető. Hívhatjuk ezt látens történetiségnek.

A kurrens bibliográfiákból nem lehet visszamenőlegesen keresni, csak az adott füzet kétheti, havi, negyedévi tételeiből. Ezen az ún. kumulációkkal igyekeztek segíteni, összesítésekkel. A füzetek tételeit nagyobb időszakra, pl. évente összeosztották, majd az éves köteteket mondjuk ötévenként, és ezen az úton a kurrens bibliográfia átalakult retrospektívvé. Ám a szerkesztőségek nem győzték a kumulálást. Legalább az indexeket, mutatókat igyekeztek összesíteni. Ezek a kumulációk vagy az indexek kumulációi egyre esetlegesebbekké váltak. A kurrens bibliográfiák maradtak a friss megjelenésű szakirodalom folyamatos értesítői. A számítástechnika megjelenése merőben új helyzetet teremtett, bár nem azonnal. Némi vajúdság után az hozta a megoldást, hogy a tájékoztató szolgálatok az adatbázisokat kezdték építeni, s ennek az adatbázisnak az aktuális, heti, havi stb. gyarapodása jelent meg egy-egy nyomtatott füzetben (vagy más hordozón). A tételek folyamatosan bekerültek az adatbázisba, az új gyarapodás pedig valamilyen kurrens szolgáltatásba is.

A kurrens bibliográfiák területén egész világ tárulkozhat fel. Mivel az értesítés az újdonságokról egyre parancsolóbb szükségletté vált és a

gyorsaság meghatározó követelménnyé lépett elő, ez a típus is differenciálódott. Egyik oldalon az azonnali értesítés életre hívta az ún. folyamatos tartalomjegyzék szolgáltatást (current contents), amely úgy készül, hogy a folyóiratok (nagyon ritkán más dokumentumok) tartalomjegyzégeit egyszerűen lemásolják lehetőleg még a nyomdától megszerezve, majd a másolatokat heti füzetekké egyberakva elküldik az érdeklődőnek. Jellemzője az azonnaliság, nincs késedelem, sőt, néha meg is előzi a folyóiratok megjelenését. De valamit valamiért: nincs benne szakszerű leírás, hiányoznak a szakjelzetek is. Kérdés, az ilyen tájékoztatási eszköz bibliográfia-e egyáltalán? Vitatni lehet, de a lényeg az, hogy betölti feladatát.

A current contents tehát az egyik oldalon, a másikon találjuk az abstracts néven emlegetett, a referáló folyóiratokat, a legújabb kor vezető, önmagában is változatos típusokat kialakító tájékoztatási eszközét. A referáló lapok felfoghatók olyan kurrens bibliográfiának, amelyek az eredeti művek, szövegek tartalmi tömörítését, sűrített kivonatát is tartalmazzák természetes nyelven. Minden tudománynak van ma legalább egy olyan nemzetközi referáló folyóirata, amely a folyamatos tájékoztatást szolgálja, a szaktudomány nem nélkülözheti, a szaktudományi tájékoztatási eszközök központja, köré épülnek az egyéb szolgáltatások; rendszerint hatalmas tájékoztatási intézetek készítik őket. A referáló folyóiratokról a dokumentációról szóló fejezet számol majd be. Itt is felvethető, hogy bibliográfia-e? Nem az a kérdés, hogy milyen címkével látható el, hanem hogy teljesíti-e feladatát. Ha igen, nevezhetik akárminek, akkor is hasznos eszközről van szó.

A kurrens bibliográfiákból nőttek ki az ún. **indexművek**. A kurrens bibliográfiai kiadványok előállításának támogatására alkalmaztak számítógépeket már a hatvanas években. A gépi segítségtől azt várták, hogy a számítógép utánozza az emberi műveleteket: rendezzen, csoportosítson, nyomtassa ki az eredményt, készítse el a mutatókat. H. P. Luhn - nevének a szakma sok területén rangos csengése van, akkor az IBM fejlesztő mérnöke volt - gondolt először arra, hogy egy kurrens tájékoztató kiadvány előállítható teljesen automatikusan, tovább szerkezetének nem kell követni a hagyományos bibliográfiákat. Kidolgozta a permutált-indexek elvét és létrehozta ezen belül a KWIC indexet (Key-word-in-context, szövegekörnyezetes kulcsszó index). A Chemical Titles kurrens kémiai bibliográfián mutatta be művét, ezt követően a siker felért egy robbanással, a permutált indexeknek egész családja született másoktól is. A hallgató ezeket az osztályozás tantárgyban ismeri meg, mivel Luhn eljárásának talán legszembetűnőbb vonása, hogy az indexelést, tehát a tartalmi leírást automatizálta. Gondolata az volt, hogy a kémiai tanulmányok címéből ki kell emelni a kulcsszavakat, ezek jellemzik a tartalmat. Egzakt tudományoknál

ugyanis a cím kifejezi a tanulmány tartalmát. Úgy járt el, hogy minden szó besorolási pozícióba kerüljön abban a formában (akár ragozottan), ahogyan előfordult. Majd rendezte az ezzel a forgatással kapott sorokat, s úgy nyomtatta ki, hogy az irreleváns szavak (névelők, kötőszók) sorait kizárta. Viszont a kulcsszó mellé odaírta a cím többi szavát kontextusként. Tudta, hogy egy kulcsszó nem érne semmit, a szövegkörnyezet értelmezi közelebbi jelentését. Módszerét egy ún. stoplista támogatta, kb. 300 szóból álló szótár azokból a szavakból, amelyeket ki kell zárni.

A permutált indexek is kurrens bibliográfiák, csak más szerkezetűek.

Az is kibontakozik lassan, hogy a tájékoztatási eszközök egymásra épülő, egymást kiegészítő rendszerei alakultak ki, mivel változatos funkciókat kell teljesíteniük - pl. gyorsaság és mély feltárás -, ezeket pedig az eszközöknek egész rendszerével lehet ellátni.

4. A bibliográfiák típusokba sorolásának negyedik szempontja arra épül, hogy egyes bibliográfiák csak meghatározott **dokumentumfajta**t regisztrál. De ennél a szempontnál el kell hagyni a dichotómiát. A legtöbb bibliográfia számára közömbös a dokumentumtípus, tartalmi körük másként alakul, minden dokumentumfajta számba vesznek, amelyek egyébként beleesnek gyűjtési szempontjaik körébe. Van azonban néhány bibliográfia, amely egyetlen dokumentumfajta-t ír le, a többi közömbös számára. Néhányat közülük megnevezünk.

A **repertóriumok** leírási egységei folyóiratcikkek; úgy is hívják őket, hogy analitikus sajtóbibliográfiák. A név használatával azonban vigyázni kell, mert a repertórium (repertoire, repertory) sok jelentéssel jelenhet meg, pl. bibliográfia, katalógus, gyűjtemény, adattár, sőt műsor is lehet.

Jelentős folyóiratoknak, pl. Nyugat, Nagyvilág ... elkészíthetik repertóriumát, ezek tehát pl. a Nyugat-ban megjelenő irodalmi műveket és tanulmányokat tartalmazza.

A **sajtóbibliográfia** leírási egységei a sajtótermékek, analízis (repertorizálás) nélkül.

A filmek bibliográfiáját **filmográfiának** nevezik.

Lemez bibliográfiájának **diszkográfia** a neve.

5. Az ötödik típuspár a teljes és a vele ellentétesen kialakult **válogató, szelektív bibliográfiákban** határozható meg.

A teljesség mindenekelőtt azt jelenti, hogy egy bibliográfia minden dokumentumot, minden ismerethordozót regisztrál, ami a gyűjtőkörébe esik. Másodsor az ún. tartalmi teljesség annak ígérete, hogy a gyűjtés körébe eső téma, eszme eredmény nem marad lefedetlen, legalább egy műben megtalálható. Az ilyen bibliográfiák elhagynak olyan dokumentumokat, amelyek mondandója más műben maradéktalanul

megtalálható. Az egészében másodlagos közlésű dokumentumokat elhagyja. Érvényesül benne egy halvány szelekció, de még teljesnek tekinthető, mivel a teljességet a tartalomra, az ismeretekre és nem a dokumentumokra mondja ki.

Jelen korszakunkban szakmánk egyik előretörő és egyre nehezebb kérdése a szelekció. Ennek oka a kommunikációs szokások bizonyos jellegzetességeiben és a művek hatalmas mennyiségében kereshető.

De bárki bármit mond a válogatásról, szakmailag szilárd

alapszabály az, hogy minden szelekciónak a teljesség ismeretében van értelme, csak a teljességen nyugodhat.

Teljesség nélkül nincs szelekció.

Azt kell mindenekelőtt meggondolni, hogy egy már kialakult tudomány, pl. a kémia, csillagászat, szociológia, jogtudomány és társai nagyon nagyvonalú becsléssel és hibahatárokkal számolva évente mintegy félmillió publikációt dobnak szét a világba. A legszorgalmasabb olvasók sem olvasnak néhány száz múnél többet egy esztendőben, ezek zömében folyóiratközlemények. Minden egyes állampolgár, még a főhivatásban olvasással foglalkozó kutatók is a műveknek olyan áradatával kerülnek szembe, amelynek áttekintését csak bibliográfiai eszközökkel, értékelő elemzését az elolvasásra kiválasztott töredék megállapítását megbízható szakmai támogatással képes úgy-ahogy biztosítani magának. Ez a szakmai segítség a szelekció.

Az irodalomáradat néhány okával érdemes megismerkedni, a mumus ennek révén jobban szelídíthető.

Az első ok abban rejlik, hogy a kutatásban foglalkoztatottak száma megnőtt, ma több tudós (kutató) él, mint amennyi együttesen élt a megelőző évezredekben. Több kutató több publikációt jelent.

A tudományokban - sajnos - kialakult egy publikálásra készítő kíméletlen versenyhelyzet: a „publikálj vagy pusztulj” (publish or perish) vezérelv. A publikációk tartalmi felhígulásához vezetett, növelte ugyanannak a mondandónak többszöri közzétételét. Az akadémiák - az MTA is - olyan mutatóval is minősíti a köztestület tagjait, hogy mennyi a publikációinak száma. Növekszik a publikációk száma, ezen belül azonban egyre nagyobb az a hányad, amely nélkülözhető, mert a „muszáj publikálás” következménye.

Az okok tehát:

- kényszerű, igazi mondandó nélküli publikálás;
- többszöri publikálás (ugyanazt többször megírják);
- ismételt közzététel más szerzők tollából;
- elaprózott publikálás (a mondandót több részletben teszik közzé);

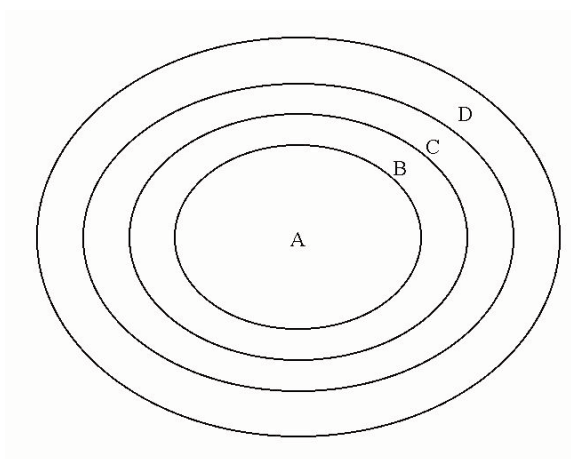
- presztízs közzététel;
- az ún. Sokal-jelenség.

Az utóbbi (leleplezőjéről, A. Sokal-ról elnevezve) olyan írásokat jelent, amelyek tudományos köntösbe, terminológiával megírt álproblémákat taglalnak, gyakorta csalás és szélhámosság áll mögötte. Sokal ezeket imposztoroknak nevezi.

A publikációk mennyiségét és ennek kiváltó okait elég ennyivel érzékeltetni. Egy tudományos témához kapcsolódó szakirodalomban szokás megkülönböztetni az alábbi rétegeket:

- a) a téma legfontosabb létfontosságú irodalma,
- b) a téma feldolgozható irodalma (amelyet egy személy vagy csoport átfogni képes),
- c) a téma releváns irodalma,
- d) végül a szakterület releváns irodalma.

E négy réteget bővülő koncentrikus körökben kell elképzelni.

Statisztikai elemzések igazolták, hogy a négy kategória között egyre nagyobb a távolság.

A szelekció tehát egyre nélkülözhetlenebb, szakmánk egyik legnagyobb kihívása. Másként fogalmazva: hogyan lehet megtalálni az újdonságértékű, az eredeti irodalmat, tágabban a hasznosítható irodalmat, ezt a réteget hogyan lehet megszabadítani a nagyobb hányadot kitevő ballaszttól. Attól a ballaszttól, amelynek nem az a tehertétele, hogy felesleges, hanem az a kártevése, hogy elfeledi, elnyomja, elbújtatja az irodalom értékes hányadát. (Nem szabad feledni, a szelekciónak azonban olyannak kell lennie, hogy nem sérti a teljesség ismeretét.)

A burjánzás nemcsak a tudományos irodalom sajátja. A népszerűsítő irodalomban a jelenségek hasonlóak, a szépirodalom terén szintén. A

szépirodalom területén az „erre van igény“ szólammal teret nyernek a vitatható értékű művek.

A szelekció azonban változó jellegű, nehezen ragadható meg. Szempontjai tudományonként, országonként, felhasználói célcsoportonként, dokumentumtípusonként vagy műfajonként és a bibliográfia célja szerint módosulnak. Más a válogatás Los Angelesben és más Veszprémben. Más a szociológiában és a fizikában, néhány tudományban még az írás eleganciája is számít. E sok lehetséges szempont - ki tudja, a használnak mi lehet a fontos - arra int, hogy a válogatás legyen redundáns, biztonsági tartalékolással valósuljon meg, legyen a válogató bibliográfiájában ráhagyás.

Két, sajnos gyakran érvényesülő szempont nem lehet a válogatás vezérelve. A válogatás

- nem engedhet teret ideológiai-politikai szempontoknak;
- nem engedhet teret szubjektivitásnak, nem lehet személyes ízlés eredménye.

Egyik követelmény sem szorul magyarázatra.

A szelekcióhoz ezért nem is adhatók mindenkor érvényes elvek. Néhány tézis azonban megfontolásra érdemes.

Újdonságot, eredeti megállapítást tartalmazó írásokat mindig fel kell venni. A szakirodalom legértékesebb rétegét ezekben az írásokban lehet megjelölni. A kérdés csupán az, hogy mit tekinthetünk eredetiségnek, újdonságnak és ki illetékes ennek megállapítására? Az újdonságot gyakran kíséri új fogalmak bevezetése, az új fogalmak felhívják a figyelmet, hogy újszerű megállapításról lehet szó. (Fordítva nem mindig áll!) De új eredmény megjelenhet már ismert fogalmakkal is. A tudományok új megállapításai viszonylag ritkák. Sokszor csak arról van szó, hogy pontosabban, bizonyítottabban lehet egy tézist állítani. Vagy új bizonyítékok, adatok állnak már ismert eredmény alátámasztására. Az újdonságban van viszonylagosság is, egy kutatás vezető intézetében esetleg mást tekintenek tudományos újdonságnak a témában, mint azon a helyen, ahol csak figyelemmel kísérik.

A válogatásban nagy segítséget jelentenek a bibliometria (és tudománymetria) megállapításai, módszerei. Egyik legelterjedtebb módszer az idézettség elemzése. Ezen azt kell érteni, hogy a publikációkban hivatkoznak más szerzőkre, művekre. Gyakran és tartós időtartamon át hivatkozott szerző, vagy intézet, orgánium valószínűleg fontosabb és rangosabb, mint azok, amelyekre ritkán hivatkoznak vagy soha. Ezeknek a szerzőknek, kiadóknak műveit, ezekben az intézetekben született eredmények közleményei, e rangos szerzőket rendszeresen közlő folyóiratok nagyobb súllyal esnek latba a kiválasztásnál.

A folyóiratok értékét mutatja az ún. hatástényező vagy impact factor. A módszer lényege abban áll, hogy hogyan viszonylik a folyóírra vonatkozó bárhol megjelent idézetek száma a folyóiratban közzétett közlemények számához. Van folyóirat, amelyet többet idézik, mint amennyit ő közöl; de van, amelyik többet közöl, mint amennyiszer idézik. A mérőszám tehát egy hányados. A számításnál figyelembe kell venni az átfutási időket, ezért a hányadosban a vizsgálat évét megelőző két év idézeteinek számát kell osztani ugyanezen két év alatt a folyóiratban megjelent publikációk számával.

$$\text{Hatástényező} = \frac{\text{A vizsgálatot megelőző két évben a folyóírra eső idézetek száma}}{\text{A folyóiratban ugyanezen két évben megjelent cikkek száma.}}$$

A magasabb impakt faktorral rendelkező folyóiratokat a válogatásban ki kell emelni, de ez vonatkozik a szóban forgó folyóiratokban napvilágot látott közleményekre is.

Összefoglaló műveket mindig vegyük fel. Szemléket, áttekintéseket szintén. Kísérletek ismertetését, beszámolóit ugyancsak. Esettanulmányok mindig érdekesek. A bibliográfia célja segíthet a döntésben; pl. alkalmazási kérdésekkel foglalkozó cikkek elhagyhatók vagy éppen fontossá válhatnak. Ugyanígy - ha megállapítható - a felhasználói célcsoport adhat támpontokat. Másként kell válogatni gyakorló szakemberek számára mint egyetemistáknak, másként a kutatóknak.

A szelekció alkalmazása után kialakult bibliográfia nem hagyhat maga után bizonytalanságot. A használonak pontosan kell tudnia, mit kereshet a bibliográfiában és mit nem. Ezt a követelményt úgy mondjuk, hogy

a bibliográfia nem tartalmazhat esetlegességi rétegeket.

Nem szabad megtenni pl., hogy a témához tartozó középiskolás tankönyvek közül egy-kettőt felvesz, mondván, hogy ezek „jó” tankönyvek, a többit (többséget) elhagyja. Vagy felveszi a középiskolai tankönyveket vagy nem, de hagyhat bizonytalanságot. Népszerűsítő műveket vagy leírja vagy nem, de nem teheti meg, hogy egyet-egyet kiválaszt közülük. (A kiválasztás teljesen szubjektív és esetleges lenne.)

A szelekciónak az esetlegességi rétegeket elkerülő követelménye a gyakorlatban sok-sok mérlegelést igényel. Elképzelhető olyan irodalomtörténet pl., amely a „művelt nagyközönségnek” szól, tehát tudatosan népszerűsítő, ugyanakkor egészen újszerűen tárgyalja irodalmunk történetét. Ez a kiélezett példa mutatja, hogy az elveket a valóság problémái szétfeszítik. A példa esetén azt kell követni, hogy az

újszerűség mindenek előtt való, tehát a művet fel kell venni. Vítás esetekben alkalmazzuk a már említett redundancia elvét.

6. A hatodik típuspárt az **elsődleges és másodlagos vagy származtatott bibliográfiák** alkotják.

Elsődleges vagy primer egy bibliográfia, ha a tétel leírása az autopszia elvén alapszik. Ha az autopszia nem érvényesül, akkor a bibliográfia másodlagos.

Az autopszia elvével a hallgató már találkozott: saját szemrevételezt jelent, azaz arra vonatkozik, hogy a bibliográfus magáról a dokumentumról saját maga veszi az adatokat. Másodlagos bibliográfiánál a bibliográfus az adatokat máshonnan veszi át, más bibliográfiákból, katalógusokból, egyéb helyekről. Az elsődlegesség annak biztosítéka, hogy a bibliográfus személyesen felel az adatok hitelességéért, hiszen ő maga látta a művet.

Ez a követelmény kicsit konzervatívnak és körülményeskedőnek tűnhet. A bibliográfiák zöme ugyanis elsődleges is, másodlagos is: a tételek egy részét a bibliográfus írja le, másokat átvesz valahonnan. Nem is szokás a bibliográfiákat eszerint besorolni, hiszen aligha dönthető el tételről tételre, honnan származnak az adatok.

Vannak azonban olyan bibliográfiák, amelyeknél kötelező az autopszia, a bibliográfusi saját szemrevételezés. Ezért van értelme a különbségtételnek. Elsődlegesnek kell lennie mindenekeelőtt a nemzeti bibliográfiáknak és minden olyan bibliográfiának, amely később a többi, a származtatott bibliográfia összeállításához alapul szolgál. Ezeknél ugyanis nem szabad tévedni, mert a hiba öröklődik.

Az autopszia elve régóta él és hozzátartozik a bibliográfia kultúra szigorúságot és megbízhatóságot biztosító hagyományaihoz. Szabó Károly például - a már említett bibliográfiájában - megjegyzést tett néhány tételhez: „nem láttam”. Ezzel jelezte, hogy valaki leírta számára, de az adatok személyes hitelesítése hiányzik.

Nagyon gyakori hiba, hogy az elsődleges és másodlagos bibliográfiákat összekeverik az elsőfokú és másodfokú bibliográfiákkal. Semmi közük egymáshoz. Látható lesz az utóbbi típuspár ismertetésekor.

7. A hetedik felosztási szempontból **regisztratív és magyarázatos bibliográfiák** csoportjai alakulnak ki.

A regisztratív bibliográfiák „csak” regisztrálnak: közlik a bibliográfiai leírást, szakcsoportok jelzeteit vagy tárgyszavakat, az alkalmazásra vagy felhasználásra utaló jelzeteket vagy kódokat; esetleg lelőhely-adatokat. (Az utóbbi fontos lehet régi vagy ritka művek esetén.)

A regisztratív bibliográfiákkal szemben áll a magyarázatos bibliográfiák csoportja, amely igen fontos és változatos bibliográfiai társaság. De valamennyi lényege, hogy

természetes nyelvű szöveges ismertetés, összefoglaló, útmutatás tartozik a leírt dokumentumhoz vagy más bibliográfiai egységhez, a szöveg vonatkozhat a szerzőre vagy alkotókra vagy a mű megjelenési körülményeire.

Az **annotáció** rövid ismertetés közelebbi megkötöttségek nélkül. Az annotált bibliográfiák igen elterjedtek pl. az ajánló bibliográfiáknál, amelyet e fejezet végén ismernek meg.

A **referátum** nagyon szigorú műfaj, a referáló lapok tartalmazzák, fő jellegzetességük a tömörség és az eredeti művek mondandójának szakszerű tömörítése. A referátum maga is változatos műfaj, ezekkel a dokumentációról szóló fejezet ad majd számot.

A magyarázatos bibliográfiák közé tartoznak az ún. **bibliográfiai kalauzok, guide-ok**, bibliográfiai bevezetők. Leginkább a felsőoktatásban terjedtek el, az a céljuk, hogy a hallgatókat vagy kezdő kutatókat megismertessék szakterületük, tudományuk - amelynek kvalifikált szakemberei akarnak lenni tanulmányaik révén - bibliográfiai forrásaival, könyvtáraival, dokumentációs szolgáltatásaival, adatbázisaival és ezek használatával. Hasonlóan ismertetik az alapvető szakirodalmat magát: kézikönyveket, szaklexikonokat, adattárakat, a lényeges külföldi és hazai folyóiratokat, a szakmai intézmények szervezetét, egyesületeket, a rendszeres konferenciák szervezetét. Létezik guide (kalauz), amely még a kutatás módszereire is kitér. A legigényesebb kalauzok a szaktudományt is bemutatja röviden, de ezt a problémák tükrében teszi, nem pedig leíró jelleggel. A felsoroltakon belül természetesen a kalauzok igen változatosak. Látni kell azonban, hogy ilyen kalauzok megírását leginkább a kialakult történeti hagyományokkal dicsekvő tudományok igénylik: a szaknak a felsőoktatásban bizonyos érettségre van szüksége ahhoz, hogy ezek a művek megszülessenek. Rendszerint kötődnek a „Bevezetés a ...” vagy „A ... alapjai” című tárgyhoz, amely a hallgatók számára kötelező. (Pontok helyére egy tudományt kell odaképzeln.)

A bibliográfiai kalauzban nincs tételes elrendezés, hanem folyamatos szöveg található, a bibliográfiai tételek, intézmények nevei stb. a szövegben feloldva, annak folyamatában található.

Nem minden kalauz kötődik szorosan tantárgyakhoz. A legismertebb magyar kalauz jellegű bibliográfia, Kosáry Domokos Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába c. hatalmas munkája történeti forrásaink és a szakirodalom értékelő, szigorúan

szakszerű szövege két dologra vigyáz: a forrásokra és az irodalomra, nem tantárgyakban gondolkodik.

A magyarázatos bibliográfiák közé szokás sorolni a **biobibliográfiákat**, vagy életrajzi bibliográfiákat. Eddig is látható volt már, hogy ez a műfaj nagyon régi, talán a legrégebb bibliográfiai típus, nyomai már az ókorban fellelhetők. Sok esetben összemosódnak a biográfiákkal, életrajzokkal, illetve életrajzi gyűjteményekkel. Nem is érdemes köztük éles határt keresni. A biobibliográfiák az életrajz mellett az alkotások, művek bemutatását előkelő helyre teszik (pl. számba veszik az alkotó személy életművét), míg az életrajzgyűjtemények inkább az életrajzot tartják fontosnak. Az életrajzgyűjteményekben ennél fogva nemcsak írók és alkotók kapnak helyet, hanem bárki nevezetes személy is: sportolók, politikusok, a közélet szereplői, sőt nevezetes események szereplői (pl. úrhajósok), sőt akár botrányhősök is.

A bibliográfiákban az egységeket tehát az egyes személyek alakítják, nem belül követendő szerkezet:

- a személy életrajza vagy „csak” életrajzi adatai;
- művei;
- kommentár irodalom, tehát a vele foglalkozó kritikák, róla szóló tanulmányok.

Ez a klasszikusnak tekinthető szerkezet néha kiegészül egyéb adatokkal, pl. hol található portré, szobor, emlékmű az illető személyről, a vele foglalkozó intézmények (a róla elnevezett intézmények), a személlyel kapcsolatos események, megemlékezések stb.

Ha a biobibliográfia egy alkotóval foglalkozik, akkor személyi bibliográfiát mondunk. Rangos alkotókról készítik, termékeny életművek áttekintését teszik lehetővé. A személyi bibliográfia mindig analizál, nem lenne értelme pl. Kosztolányi önállóan megjelent műveinek bibliográfiáját elkészíteni. Ezeket is le kell írni, de egyben analitikusan (versenként, novellánként) is el kell végezni az életmű felderítését, újságokban, folyóiratokban megjelent munkáit is. Sőt, a versek, elbeszélések, regények valamennyi megjelenéséről számot kell adni. Így válik a személyi bibliográfia az egész életmű könyvészeti szintézisévé.

A zeneművészet területein az egyes művek azonosítása és nyomon követése nehezebb, ezekben a műjegyzékek rendszerezései nyújtanak támogatást.

A magyarázatos bibliográfiák közé sorolhatók az **ajánló bibliográfiák**. Beosztásuk ebbe a csoportba csak félig indokolt, az ajánló bibliográfiák ugyanis feladatuk, funkciójuk alapján nyernek polgárjogot: **rendeltetésük** ugyanis a **népszerűsítés**. Ám a népszerűsítést szinte mindig szöveges ajánlásokkal teszik, annotációkkal kívánják az

érdeklődést felkelteni. A szabad szöveg azonban nem mindig annotáció, ezeket akkor alkalmazzák, ha a munkákat egyenként ajánlják. Lehetséges azonban, hogy a szöveg a munkák egy csoportját népszerűsíti, ilyenkor hosszabb szövegek állnak a bibliográfiai cél szolgálatában. Indokolt tehát őket is a magyarázatos bibliográfiák közé sorolni.

Ha a bibliográfiák műfaját szigorúan értelmezzük, akkor az ajánló bibliográfiák kilógnak a sorból, ti. sem a számbavétel, sem a többi bibliográfiai funkció igazán nem várható tőlük: feladatuk a szakirodalmi tételek szűkebb körének - laikus számára emészthető mennyiségű - propagálása.

Az ajánló bibliográfiák területén lehet a bibliográfiai műfajjal visszaélni. A rendszerváltozás előtt igen népszerű, támogatott produktumok voltak, benne látták a pártpropaganda könyvtári eszközét. Indokolatlanul, mert ez az eszköz a rákényszerített feladattól függetlenül jött létre és él ma is. Az imposztorkodás abban állt, hogy egy felületes könyvtár vagy személy összekotort néhány népszerű munkát (főként regényeket) a fülszövegek színvonalán mozgó ismertetéseket gyártott hozzá, a munkákat valamilyen sorrendbe állította, a munkára pedig ráírta, hogy „ajánló bibliográfia“.

Az ajánló bibliográfiákra leginkább vonatkozik az, hogy a legváltozatosabb formákat foglalja magába. Egy-egy téma kimerítő ismertetésétől egészen a néhány tételes röplap bibliográfiáig terjednek, az ajánló szövegek irodalmi igényű megformálásától a reklámszólalom hangzatosságáig húzódnak szét; a művek leírása a forsriftos pedantériától az ízléses figyelemkeltő bemutatásaként jelenhet meg.

Az ajánló bibliográfiák sikerének három titka van.

- Legyen célzott felhasználói réteg, akihez szól;
- legyen megfogható témája, amelyet jól körül lehet határolni;
- kell legyen konkrét cél, amelyet a bibliográfia el akar érni.

A „kinek, mit, miért“ hármasság azért szükséges feltétel, mert nincs általában olvasó vagy felhasználó, nincs általában irodalom és nincs mindig mindenhol érvényes cél sem.

A felhasználói célcsoportok és konkrét témák érzékeltetésére álljon itt néhány példa.

Képzeljük el, hogy egy bibliográfia a komoly zene iránti érdeklődést akarja felkelteni. Más az összeállítás, ha zeneileg képzetlen, vagy különböző szintig jártas közönségnek szól, ha általános műveltségüket alsó-, közép- vagy felső fokra helyezzük. Számít a korosztály is, fiatalok, korosabbak számára másként vezet az út a komoly zenéhez. Más példa.

A filozófia iránt a legkülönbözőbb rétegek és korosztályok érdeklődnek. A különféle felhasználói csoportok számára másként kell a

bevezető irodalmat ajánlani. Iskolákban indokolt az ajánló bibliográfia, e szakköri munkához szinte nélkülözhetetlen is. A magyar történelem iránt is élénkülő kíváncsiság tapasztalható, különösen az eredet kérdésében. Más műveket ajánlatos felkínálni a műveltségi szint más-más fokán álló érdeklődőknek, akik között még történelmet főiskolán tanult személy is lehet, csak éppen ezzel a kérdéssel találkozott egyoldalúan. Nagyon konkrét célja és használói köre lehet pl. „a helyesírásunk javítása” tapintatos (kevés tételt kívánó) összeállításnak.

Ajánló bibliográfiák születhetnek események alkalmából. Pl. az emberi géntérkép kidolgozása, egy Mars expedíció, vagy akár Bartók Béla, Márai, Shakespeare (hozzájuk mérhető más alkotó) valamilyen évfordulója alkalmat adhat arra, hogy a könyvtár hozzájáruljon az esemény, évforduló gazdagításához.

8. Nyolcadik típuspárként különböztessük meg az **önálló és rejtett** (kripto) bibliográfiákat. A rejtett **más mű tartozéka**, tanulmányok, monográfiák végén található. A megkülönböztetés azért született, mert a rejtett bibliográfiák egyben egy-egy szűk téma irodalomkutatásainak foghatók fel. Ezekben néha egy-egy tudós, alkotó évtizednyi kutatásai során felhasznált és gondosan kinyomozott szakirodalom ölt testet. Nem illendőségi irodalomjegyzéket tett közzé, hanem témájának releváns, már szelekción átesett irodalmát, a téma bibliográfiai reprezentációját. A mondottak sugallják, hogy egy-két rejtett bibliográfia számbavétele még nem jelent nagy értéket. Több, sok rejtett bibliográfia azonban annak bizonyulhat.

A rejtett bibliográfiákat mindig szelektíve kell kezelni, csak mértékadó munkák irodalomjegyzékei jelentősek. Másik jó tanács: az irodalom avulása miatt időnként rostálásra szorulnak, túlságosan régi rejtett bibliográfia nem lehet naprakész témájában.

9. Utolsó, de nem jelentéktelen típuspárt az **elsőfokú és másodfokú bibliográfiákban** lehet megjelölni. (Vigyázat! Nem azonos az elsődleges és másodlagos típuspárral!) Az elsőfokú bibliográfiák az alkotásokat, a szakirodalmat veszik számba közvetlenül, a

másodfokú bibliográfiák a bibliográfiák vagy általában tájékoztatási eszközök bibliográfiái, tehát azok a bibliográfiák, amelyeknek leírási egységei tájékoztatási eszközök, szűkebben bibliográfiák.

A másodfokú bibliográfiák is igen régiek, az elsőt még Philippe Labbe készítette Bibliotheca bibliothecarum címmel és 1644-ben jelent meg. Még ugyanebben a században napvilágot láttak egyéb másodfokúak is; ezek jelezték a Gesner utáni korszak gazdagságát bibliográfiákban.

A definíció már mutatja, hogy a műfajon belül milyen altípusok vannak. A tiszta másodfokúak, amelyek kizárólag bibliográfiák bibliográfiái, más eszközökkel nem törődnek. Besterman-i típusnak is hívják, Th. Besterman-ról, e műfaj egyik jeles művelőjéről elnevezve. A másik a tájékoztatási források bibliográfiája, tehát a bibliográfiáké is, de gyűjtőkörüket sokkal szélesebben értelmezik. Ezt nevezik Malcles-i típusnak, N. Malcles-ról, a Sorbonne professzor asszonyáról nevezve el.

A másodfokú bibliográfiák számára fokozott követelmény, hogy naprakészek legyenek, hiszen ha a regisztrált források késnek néhány évet, akkor a bennük lévő szakirodalom még régebbi, ekkora veszteséget az aktualitásban bibliográfia nem engedhet meg magának. Márpedig 5-10 évet hamar összeszednek akár a nyomdai átfutás miatt is. Nyomtatott másodfokú bibliográfia ezért avul el igen gyorsan. Ugyanakkor nem nélkülözhetők. Így alakultak át a retrospektív másodfokú bibliográfiák ún. „referral centre“-é, naprakészen tartott útbaigazító adatbázissá – mint neve jelzi – irányító központtá, amely átveszi a másodfokú bibliográfiák szerepét. Magyarul Szentmihályi János a „tájékoztatás a tájékoztatásról“ fordítást javasolta. Feladata azonban kibővült, a bibliográfiai, referáló és indexelő szolgálatok mellett mindenfajta szakirodalmi szolgáltatás eléréséhez útbaigazítást nyújt, megmondja, hová kell fordulni. Pl. akár arról is felvilágosít, hogy növénynevelés területén hol végeznek spanyol szakfordítást.

A referral center (vagy funkciójának ellátását szolgáló más eszköz) hiányzik a magyar könyvtári rendszerből.

A „másodfokú“ szolgáltatások jelenleg forrongásban vannak, az elnevezések is változatosak. Gyakran nevezik őket metainformációs szolgáltatásoknak.

A műfajokról

Minden bibliográfia több típusjegyet hordoz. Egyidejűleg lehet pl. retrospektív nemzeti regisztratív szakbibliográfia. Nem lehet viszont egyszerre egyetemes nemzeti, általános szakbibliográfia, mert ezek a típusjegyek kizárják egymást. A dichotomikus felosztás ezt érzékeltette.

Szokás még a bibliográfiákat szerkezetük szerint is felosztani. Lehetnek szerzői, tematikus rendű, időrendi, helyrendi, műfajok szerint csoportosított (pl. regények, elbeszélések, versek stb.), dokumentumtípusok szerint szerkesztett bibliográfiák. A felsoroltak lehetnek mechanikus és szintematikus rendszerűek: pl. mechanikus szerzői betűrend,

mechanikus helyrend (helynevek betűrendje), mechanikus időrend, műfajok betűrendje, dokumentumtípusok betűrendje. A szisztematikusak: szakrendi, tájegységek természetes helyrendje, korszakoló időrend stb. Ez a szempont azonban a nyomtatott bibliográfiákra jellemző, de a mutatók miatt még ott sem igazán fontos. Történetileg azonban érdekes lehet egy szakrend, mert benne a korszak tudományfelfogása uralkodik. A számítógépes adatbázisok megjelenése ezt a felosztási szempontot egyszerűen eltörölte. Ezeknél arról eshet szó, hogy az adatbázist hány és milyen szempontok szerint lehet lekérdezni.

Adott bibliográfia estén vannak lényegesebb és kevésbé fontos típusjegyek. Ha egy bibliográfiáról elmondjuk, hogy kémiai kalauz, a többi típusjegy - bár rendelkezik vele - már nem lényeges. Hasonlóan: ajánló bibliográfia a Nagy Reccs-ről szinte már nem is kíván további tipizálást, legfeljebb olyan, a tipológián már túlmutató jellegzetességeket, hogy milyen előképzettségű olvasóknak ajánlható.

A felosztás során gyakran szerepelt utalás arra, hogy a típusok nem mereven válnak el egymástól. Pl. meddig kurrens és mettől retrospektív egy bibliográfia, ha a kurrens kumulálódnak, illetve léteznek retrospektív ciklusok is? Hol a határ biográfiák és biobibliográfiák között? A doktrinér tipizálás egyedi jelenség, mert létrehozója bibliográfiájának céljában gondolkodott és soha nem volt az a célja, hogy tiszta bibliográfiai típust alkotson.

Nem létezik független bibliográfia. Minden összeállítás a publikációknak - ezzel az ismereteknek, alkotásoknak - ugyanebből a tengeréből hasít ki egy darabot: az emberi publikációk, szellemi termékek megszakítatlan folyamatából. Ezért sok szálon függnék össze egymással, feltételezik egymást, kiegészítik, folytatják egymást. Valamennyi bibliográfiát tehát környezetében kell szemlélni, megítélésének az az alapja, hogy hogyan viszonylik a publikációs folyamathoz és hogyan viszonyul a többi bibliográfiához.

Jó lenne azt állíthatni, hogy a bibliográfiák rendszert alkotnak. A rendszer fogalom szigorú követelmények meglétét tételezi fel, ezért elég annyit megállapítani, hogy a bibliográfiák bizonyos csoportjai rendszert alkotnak: az egyes bibliográfiák egy nagyobb egészé állnak össze és egymást vélelmezik módszerekben, idő- és területi határaikban, egész gyűjtőkörükben, egymás előzményei és folytatói.

A bibliográfiák természetének valódi megértéséhez erre a rendszer-szemléletre van szükség.

Irodalom

1. *Murányi Lajos*: A bibliográfiákról az adatbázisig. In: Könyvtárosok kézikönyve. 2. köt. 298-375. 1. Szerk. Horváth Tibor, Papp István. Bp., Osiris, 2001.

2. *Csúry István*: A bibliográfia helye és szerepe az ismeretközlés rendszerében. Kísérlet a fogalom meghatározására. In: Könyv és Könyvtár VI. Debrecen, 1967. KLTE Könyvtára.

3. *Csúry István*: Válogatás és teljesség. A könyvtári és bibliográfiai gyűjtés kettős arculata. In: Könyv és Könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények IV. Bp. 1964. Tankönyvkiadó.

4. *Kóhalmi Béla*: A bibliográfia rangemelése. Szemle irodalomtudományi bibliográfiák felett. Magyar Könyvszemle, 1961. 1. sz. 129-147. l.

5. *Szentmihályi János*: Bibliográfia és „bibliográfia“. A bibliográfiai tevékenység értékelésének szempontjai. Magyar Könyvszemle 1974. 1. sz. 98-108. l.

Ellenőrző kérdések

1. Mit jelent a dichotomikus felosztás?
2. Milyen bibliográfiákat nevezünk szakbibliográfiáknak? Miben különbözik a témabibliográfiától? Miben különbözik az általános bibliográfiától?
3. A szakbibliográfiák egyben szakrendi bibliográfiák is?
4. Mit jelent a regionális bibliográfia? Mit jelent az, hogy nemzeti bibliográfia? Helyismereti bibliográfia? Mit jelenthet a regionalitás elve a bibliográfiáknál?
5. Ha a tudomány nemzetközi, van-e létjogosultsága a nemzeti szakbibliográfiáknak? Milyen feltételekkel?
6. Milyen funkciója van a kurrens bibliográfiáknak? Milyen folyamatosan megjelenő tájékoztató eszközöket sorol a kurrens bibliográfiákhoz?
7. Mit jelent a retrospektív bibliográfiák tulajdonsága, hogy alkalmas a szintézis megalkotása? Érintkezik-e a tudomány-metriával? Mit jelent az, hogy nem kerülhetik el a történeti szempontokat?
8. Bibliográfiáknál mit jelent a teljesség? Mit jelent a tartalmi teljesség?
9. Miért nem szelektív az a bibliográfia, amely nem ismeri a teljességet?
10. Mi az oka az ún. irodalom áradatnak?

11. Vannak-e a válogatásnak objektív szempontjai?
12. Hogyan viszonylik egymáshoz valamely téma releváns irodalma és egy személy (csoport) által feldolgozható irodalma? Az irodalomnak milyen rétegeit ismeri ebből a szempontból?
13. Hogyan határozná meg az impakt faktor fogalmát?
14. Milyen bibliográfiák esetén kötelező az elsődlegesség (autopszia)?
15. Milyen feladatai vannak a bibliográfiai kalauzoknak?
16. A bibliográfiák milyen információt szolgáltatnak a felvett személyekről?
17. Milyen műfaji jellegzetességei vannak az ajánló bibliográfiáknak?
18. Milyen feltételei vannak az ajánló bibliográfiáknak?
19. A másodfokú bibliográfiáknak milyen típusai vannak? Miért alakultak át a "tájékoztató a tájékoztatásról" típusú adatbázissá (eszközzé)? Ez a változás a feladatoknak milyen bővülésével jár?
20. A bibliográfiák hogyan alkotnak rendszert? (Ld. m. a Beköszöntő fejezet utáni 7. kérdést!)

Válaszok

1. Kétértékű felosztás, a bibliográfia vagy megfelel egy adott felosztási elvnek, vagy nem. Pl. vagy alkalmaz szöveges magyarázatot, vagy nem. (Magyarázatos, illetve regisztratív pár keletkezik.)
2. Gyűjtőkörét tartalmilag határolja körül. Pl. botanikai, sport, pedagógiai stb. bibliográfia. A témabibliográfia gyűjtőköre szűkebb, mint egy tudomány vagy tudományág. Pl. gabonafélék bibliográfiája. Az általános bibliográfia nem érvényesít tartalmi szempontokat.
3. Nem. Az egyik a gyűjtőkört határozza meg, a másik a tételek elrendezését bármely bibliográfia estén.
4. A gyűjtőkör területi körülhatárolását. Ha az a terület éppen egy ország, akkor nemzeti. Helyismereti, ha kisebb egy országnál. A regionalitás: az adott területről, vagy szülőtteitől származik; az adott területtel foglalkozik bármely szempontból.
5. Igen, számos tudomány természetes rendszerében érvényesül a területi elv, pl. földrajz, geológia, történelem, néprajz stb. A bibliográfia ezt követi. De indokolt a bemutatkozó funkció ellátásakor.
6. Újdonságértesítés. Current contents típusú szolgáltatás. Kurrens bibliográfiák, indexművek, referáló lapok.
7. Egészen teszi láthatóvá a tudományokat a szakirodalom tükrében. Igen, mert (statisztikai módszerekkel) elemzéseket tesz lehetővé. Mert

nagy időszakot ölel fel, ezalatt a szakterületen végbement változásokat is követhetővé teszi.

8. Vonatkozhat minden dokumentumra, illetve az információra, tudásra, ismeretekre. Tartalmi teljesség: ha minden információnak legalább egy dokumentumát felveszi, tartalmilag hézagmentes.

9. Az ilyen bibliográfia hiányos, nem szelektív.

10. Növekszik a tudományokban foglalkoztatottak száma, kényszerű közlés (publikálj vagy pusztulj), többszöri publikálás, ismételt publikálás másoktól, elaprózott (részletenkénti) közlés presztízs okok, Sokal-jelenség.

11. Igen. Főként a bibliometria ad módszereket. (Idézettségi impact faktor stb.)

12. Egyre nagyobbak a mennyiségi különbségek, az egyén egyre nehezebben birkózik a téma releváns irodalmával. Nő a különbség a feldolgozható mennyiség, a téma és a szakterület releváns irodalma között.

13. A vizsgálat évét megelőző két esztendőben a folyóíratra eső idézetek számának és a folyóíratban közzétett tanulmányok számának hányadosa.

14. Amelyek további származtatott bibliográfiák számára forrásként szolgálnak, tehát amelyek a bibliográfiai számbavétellel függenek össze. Ilyenek a nemzeti bibliográfiák.

15. Bevezetnek az adott tudomány alapvető irodalmába, ismerteti bibliográfiáit, faktográfiai eszközeit, intézményeit, esetleg a kutatás módszereit.

16. Életrajzi adatok, művei, róla szóló irodalom, ikonográfiai adatok, a személyhez kötődő események, megemlékezések.

17. Funkciója: népszerűsítés, uralkodó módszere: annotációk és más szöveges ismertető (ajánló) műfajok.

18. Célzott felhasználói réteg, konkrét téma, konkrét cél és ezekhez igazodó módszerek.

19. Referenz eszközoeket számba vevő és csak bibliográfiákat számba vevő típus. Leghamarább avulnak, a naprakészen tartás miatt. Az átalakulás lényege, hogy minden fajta szolgáltatáshoz elirányítanak, nem elégednek meg a tájékoztatási eszközök számontartásával.

20. A bibliográfiák az irodalmi források lefedésére nagyobb egységekké, egészé állnak össze azzal, hogy egymás előzményei és folytatói, témában, forrástípusokban, területi és időbeli határookban csatlakoznak egymáshoz, feltételezik egymást.

Feladatok

1. Csoportosítsa a bibliográfiai műfajokat aszerint, hogy melyek inkább s melyek kevésbé szolgálják

- a művelődés propagálását,
- a kereskedelem céljait
- az informálást,
- a könyvtári munkát?

2. Ha egy nemzeti biobibliográfiát készítené, milyen szempontjai lennének a nemzethez tartozás megállapítására? Dolgozza ki szempontjait?

3. Kisnyelvű népek bibliográfiáiban módosulnak-e a szelekció szempontjai? Írja le pl. Magyarország esetében?

4. Milyen hibát lát az alábbi (fiktív) bibliográfiákban:

- Pilinszky János önállóan megjelent művének bibliográfiája;
- a magyar nyelvű Dosztojevszkij irodalom teljes bibliográfiája.

Miért?

5. Keressen hazai könyvtárban készült KWIC indexet! Készítsen róla ismertetést!

6. Írja le a bibliográfiai kalauzok műfaját 25-30 sorban!

7. Milyen műfajokban publikált Németh László? Állítsa össze bibliográfiai forrás(ok) alapján!

8. Gondolja végig, hogy egy megyei könyvtárban milyen bibliográfiák elkészítését lehet elvárni, melyek azok a műfajok, amelyek összhangban állnak a könyvtár feladataival? Írja le 25-30 sorban.

9. Az utóbbi két-három évben megjelent tanulmányok vagy monográfiák közül szabadon válasszon ki olyan kettőt, amelyekben az idézett és hivatkozott művek bibliográfia értékűnek tekinthetők. Indokolja meg és írja le 25-30 sorban!

10. A Könyvtári Figyelő 2000. évfolyamából regisztrálja azokat a tanulmányokat, ismertetéseket, referátumokat, amelyek bibliográfiákkal foglalkoznak. Vigyázzon a téma körülhatárolására: ne korlátozza gyűjtését a bibliográfiai produktumokat ismertető tételekre!

4. A BIBLIOGRÁFIA KIBONTAKOZÁSA

Egyetemes általános bibliográfiák Gesner után

A Gesner utáni korszak a bibliográfia előretörésének időszaka. A műfaj megszilárdul és kiterjedésedek. Erről a folyamatról általánosságban az alábbi mondható.

- A bibliográfia **intézményesül**. Ez azt jelenti, hogy a tudomány részévé válik, elmaradhatatlan tartozéka. A tudomány művelői minden tanulmánytól elvárják, hogy adjon számot a dolgozat témájához tartozó irodalomról, nem lehet publikálni az irodalom áttekintése nélkül.
- **Kialakulnak** a bibliográfiának változatos **fajtái**, amelyeket az előző fejezet mutatott be röviden. Bár szinte valamennyi típusnak vannak előzményei a korai középkortól, egynémelyiknek akár az ókorból, a típusok végleges kialakulása is a Gesner utáni kétszáz évre tehető. Ezen belül egy-egy évszázadot uralkodó bibliográfiai típussal lehet jellemezni. A 17. században pl. elindul az ősnymtatványkutatás, ezzel párhuzamosan bibliográfiai leírásuk igénye (a század legigényesebb bibliográfusa Corneille de Beughem *Incunabula typographiae*, Amsterdam, 1688. műve pl.); a 18. századot az enciklopédikus bibliográfiai vállalkozások jellemzik és ekkor születnek meg a valódi nemzeti bibliográfiák, így az első magyar nemzeti bibliográfia is, Czvittinger David *Specimen Hungariae Literatae*-je.

A műfajok hangsúlyainak változásai egyrészt a tudományos gondolkodást követik, másfelől az immáron önállósult bibliográfia öntörvényű útkeresését jelzik. Az utóbbira jó példa a 19. században megjelenő referáló folyóirat, az analitikus, kritikai, értékelő, egyszóval tartalomra orientáló folyamatos bibliográfia, amely az egész könyvtári szakma átalakítását eredményezte azzal, hogy vele és általa együtt született meg az ún. dokumentáció.

- Harmadszor: kialakulnak a bibliográfiakészítés **módszerei**. Az anyag elrendezésében legalább két szempontú besorolást eszközölnék. Vagy mechanikus (pl. szerzői betűrend) besorolás jelenik meg szakterületi (tárgyi) mutatóval, vagy szakcsoportok alkotják a főrészt (néha más csoportosító szerkezet, pl. nyelvenkénti

- csoportképzés) és ehhez járul mechanikus szerkezetű névmutató. Ezzel párhuzamosan finomodnak a bibliográfiai leírás szabályai, pontosabb, adatgazdagabb és következetesebb leírások születnek.
- Megszületik a **bibliográfia-elmélet** is. A bécsi Michael Denis, költő és udvari könyvtáros (1729-1800) három könyve is foglalkozik a bibliográfia elméleti kérdéseivel, köztük legnevezetesebb az *Einleitung in die Bücherkunde* (1-2. köt. 1777-1778.), vagy *Née de la Rochelle*, aki 1782-ben A bibliográfia tudományáról szóló előadásában még mai szemmel is korszerűen gondolkodik a bibliográfiáról. (Tőle származik az a hasonlat, amelyet a bibliográfia meghatározásai kapcsán olvashat a hallgató: a bibliográfia nagyobb mértékben átfogó mint a földrajz, mert felfedezései soha nem érnek véget.)
 - A 19. században pedig elindul a bibliográfia **oktatása**. Franciaországban 1821-ben létrehozzák az *Ecole Normale des Chartes*-t (levéltáros- és paleográfusképzést), 1846-ban ennek keretében alakul meg a könyvtári tanszék.

A felsorolt öt pont nagy általánosságban jellemzi a Gesner utáni bibliográfiai korszakot. A bibliográfiát méltó tudományos és társadalmi közeg támogatta: a történeti kutatás is ekkor emelkedik a tudomány rangjára, vele együtt történeti forrásgyűjtemények, levéltárak jönnek létre. Az sem lebecsülendő, hogy egy új érdeklődő réteg, a gazdagodó polgárság jelenik meg és velük együtt születik meg a bibliofília, az igényes könyvgyűjtés. Ez szintén megkövetelte az értékes, ritka könyvekben eligazodást nyújtó eszközöket.

Gesner műfaja, az egyetemes és általános bibliográfia azonban egyre nagyobb válsággal nézett szembe: nem lehetett a világbibliográfiát a növekvő dokumentumáraddal megbirkózva elkészíteni. Ráadásul a 17 században megszülettek az első folyóiratok. Szinte hősies küzdelem indult el, ennek állomásait olyan nevek fémjelzik, mint A. Ebert, J. G. Th. Graesse. Az utolsó nagy egyetemes általános bibliográfia már a 19. században Brunet, Jaques Charles: *Manuel du libraire-je* volt, Párizsban 1810-ben jelent meg, de számos kiadást ért meg, még 1928-ban is! Ám Brunet csak a bibliofil értékű műveket vett fel, mintegy 32 ezret. Ebben szórta szét kultúrtörténeti, könyvtörténeti tudását. Mind módszertani, mind tartalmi szempontból fontos és kiváló mű, amely egyesítette a bibliográfiák művészi és tudományos tulajdonságait. Késői méltatója G. Schneider „bibliográfiai kozmosz“-nak nevezte és méltán.

Az utódok

Brunetnek és elődeinek is valamilyen szempontból szűkíteniük kellett bibliográfiájuk gyűjtőkörét, de megmaradt a műfaj alapvető jellege: egyetemesek voltak és általános bibliográfiák. A műfaj tartható volt és ma is tartható, ha valamilyen oldalról mégis tagoljuk a bibliográfiai korpuszt. Az alábbiakban ezekkel foglalkozunk.

Ősnyomtatványok bibliográfiái

Ősnyomtatványnak nevezzük az 1500. december 31-e előtti (európai) nyomdatermékeket. A kódexekhez akartak hasonlítani, ezért a kéziratos könyveket utánozzák. Indokolt külön bibliográfiai számbavételük. Ennek első eredményei már a 17. században jelentkeztek és e feladat megmaradt napjainkig. Szorosan összefonódik az ősnyomtatványok kutatásával, amely szinte önálló tudománnyá nőtte ki magát. Az ősnyomtatványok bibliográfiai számbavételének kutatást igénylő területe az ősnyomtatványok azonosítása, meghatározása, amelyben sokáig a sok szubjektív megítéléssel járó hasonlósági elv uralkodott. Ezt küszöbölte ki - Robert Proctor nyomdokain haladva - Konrad Haebler, aki a betűtípusok katalógusát készítette el a *Typenrepertorium der Wiegendrucke* (1-4. Halle, 1905-1924) c. munkájában. Tudni kell hozzá, hogy az ősnyomdászok maguk metszették betűiket, de gyakran tanítványaik örökölték készleteiket. Előtte - talán mind a mai napig - Ludwig Hain *Repertorium bibliographicum*-a volt a legteljesebb ősnyomtatvány bibliográfia, de még 1826-1838-ban jelent meg.

Haebler felfogása és az ősnyomtatványkutatás szervezett elindítása arra ösztönözte a kutatókat, hogy nemzetközi bizottság végezze el a nagy hozzáértést kívánó munkát. A bizottság még az első világháború előtt megalakult, de munkájuk csak 1925-től jelent meg, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Hét kötete után a munka még az elejénél tartva elakadt a második világháború miatt.

Ezt a bibliográfiát csak rövidítve szokták emlegetni: GW. A második világháborút követően a munka politikai okokból szünetelt, ti. a *Deutsche Bücherei*, a németek nemzeti könyvtára Lipszében székel és a háború után kettéosztott Németországban az NDK-hoz került, de az NDK-t nemzetközileg csak az ún. szocialista országok ismerték el. A GW munkálatait pedig a lipcsei nemzeti könyvtár fogta össze. Az újraegyesítés után a GW munkái folytatódhatnak.

A GW a műveket irodalmi, történeti szempontból is leírja, ismerteti a szerzőket, az ajánlásokat, kísérő versikéket stb., tehát az ősnyomtatvány „sorsá”-nak adatait is nyomon követi.

A hazai hasonló bibliográfiák közül említésre méltó a *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur*. Ed. Sajtó Géza, Soltész Erzsébet. 1-2. köt. Bp. 1970., amely 3500, hazánk könyvtáraiban őrzött ősnyomtatványt ír le.

Sajtóbibliográfiák

A leszűkítés másik formája abban jelentkezett, hogy a számbavételt korlátozták egy-egy fontos dokumentumtípusra. Köztük legjelentősebbek a sajtóbibliográfiák.

A periodikus kiadványok (serials) számbavételében is ugyanazok a problémák jelentkeztek, mint más műfajok esetén: szinte lehetetlen volt a világtermést nyomon követni. A bibliográfiát igyekeztek pótolni központi lelőhelyjegyzékekkel (angol nevről union list-nek nevezték), majd több ország folyóiratkatalógusait ismertető eszközök készültek. (Egyik legteljesebb pl. 56 ország 1218 katalógusát írja le.) Abban bíztak, hogy az így „virtuálisan” egyesített katalógusok nagy valószínűséggel tartalmazznak leírást minden említést érdemlő folyóiratról.

Egy bibliográfia maradt talpon, az Ulrich's periodicals directory. New-York, 1932-től. CD-ROM-on is megjelenik általában kétévenként. Egyetemes ugyan, de az angol nyelvterületről szívesebben válogat. A bibliográfia nem veszi fel a magazinokat, divatlapokat és társaikat, csak a tudományok szakfolyóiratait. A keresést tárgyszavak érlelt rendszere biztosítja, amely a bibliográfiai korpusz elrendezésének alapja.

A nemzetközi összefogásra jó példa az ISDS (International Serials Data System, a szeriális kiadványok nemzetközi adatrendszere) adatbázis, amelyet 1971 óta az Unesco épített az Unisist keretében. Magyarországról az OSZK küld tételeket.

Nagykönyvtárak katalógusai

Az egyetemes általános bibliográfia hiányát azzal is kísérelték pótolni, hogy a világ legnagyobb enciklopédikus könyvtárainak megjelentették nyomtatott katalógusát. A francia nemzeti könyvtár, a Bibliothèque Nationale katalógusának nyomtatása már a 17. század végén felmerült, többször meg is jelentették, hiszen egy ilyen méretű katalógusban nemzedékek munkája ölt testet, nagy étéket képvisel és mégis csak egyetlen példánya lenne kinyomtatása nélkül. Egy ilyen katalógus egyben pótolja a világbibliográfiát, mert a könyvtár gyűjteménye számára igyekeznek az egyetemes könyvtermést megszerezni. A nagy *Catalogue generale...* 1887-ben kezdett megjelenni. Közel 200 kötete még megérte a számítógépek megjelenését.

A másik hasonló vállalkozás a British Múzeum könyvtárának nyomtatott katalógusa szintén történelmi múltra tekinthet vissza, de a General catalogue... 1931-ben jelentette meg első kötetét (ez tulajdonképpen a 2. kiadás hasonló címen).

A harmadik hasonló méretű vállalkozás a Library of Congress (Kongresszusi Könyvtár) nyomtatott katalógusa. (Catalog of books represented by library of Congress printed cards issued to July 1942. 1-167. vol. és kiegészítések)

Ezeknek a kiadványoknak létrehozása a szakmai kérdések egész sorának átgondolását vagy újragondolását követelte meg. A leírások pontossága miatt szerte a világon a könyvtárak belső feldolgozói munkájukhoz is segédeszközként használták.

A nyomtatott katalógusok több száz kötetre rúgtak, s ez mutatta, hogy egész évszázadunkat átfogó vállalkozásokat se lehet fenntartani. A munkák abba is maradtak. Ezek a katalógusok ma adatbázisként érhetők el hálózati úton.

Másodfokú bibliográfiák

A bibliográfiák bibliográfiája, a másodfokú bibliográfia is a 18. század szülötte, de első összegző áttekintést, amely valóban feltérképezi a világ bibliográfiáit a 19. század közepén Julius Petzhold szász udvari könyvtáros készítette (Bibliotheca Bibliographica, Leipzig, 1866.), amely egyetemes és általános másodfokú rendszerezés, kb. 5500 részben rejtett elsőfokút ír le. Munkáját „kritikai jegyzék”-nek szánja művének alcíme szerint. Az elszaporodott másodfokúak közül néhányat érdemes kiemelni.

A retrospektív másodfokú bibliográfiák századunk közepén két hatalmas műben csúcsosodnak ki. Ezek egyben két felfogást tükröznek, amelyet a hallgató már megismert a tipológiával foglalkozó fejezetben. A két altípust szokás a két szerző nevével elnevezni.

Az első L. N. Malcles: Les sources du travail bibliographique. Tome 1. Bibliographies générales. Geneve-Like, 1952. Droz-Giard c. műve. Munkáját oktatási célokra egyetlen kötetre is rövidítette, ezt nevezik „kis Malcles”-nek, szemben a „nagy Malcles”-vel. Malcles a forrásművek - köztük a bibliográfiák - bibliográfiáját készítette el, értékelő-magyarázó szövegek kíséretével.

A másik típust Theodor Besterman képviseli, hatalmas munkájában (The world bibliography of bibliographies. 4. ed. Geneve, 1965-1966.) 117.000 önálló bibliográfiát ír le tárgyszavas, kommentár nélküli rendszerében. Csak bibliográfiákat vesz számba. Jellemző, hogy a 3. kiadás címlapjára ráírta: final edition, kb. utolsó vagy végső kiadás. Jelezte ezzel, hogy még a bibliográfiákat sem lehet követni egyetemes-

általános keretekben. Ez így igaz, csakogy Besterman hozzájárult a 4. kiadáshoz. (Ennek adatai szerepelnek fentebb.)

A műfaj egy ideig tovább élt, de csak másodfokú szakbibliográfiák vagy nemzeti másodfokúak formájában. Szintén virulensnek mutatkoztak a kurrens másodfokúak, rendszerint éves periodicitással jelentkeztek valamilyen bibliográfiai rendszer, pl. nemzeti bibliográfiai rendszer részeként.

További sorsuk tárgyalása előtt két hazai eszközt kell megismerni.

Az első Gulyás Pál A bibliográfia kézikönyve. 1-2. köt. Bp. 1941-1942, Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára. A 2. köt. reprintje 1984., még a háború kitörésekor jelent meg. A másodfokú bibliográfia tulajdonképpen a 2. kötet, mert az első a bibliográfiák készítésével foglalkozik. Az addig megjelent bibliográfiák, különösen a hazai nemzeti bibliográfiai rendszer rendkívül precízen ismerhető meg belőle. Természet- és alkalmazott tudományi része már megjelenésekor hiányos volt (pl. Gulyás nem tudott a dokumentációról!), ezért néhány fejezet értéke vitatható.

A másik munka Szentmihályi János-Vértesy Miklós munkája, az Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához. Bp. 1963. Gondolat.

Mintája a kis-Malcles volt: referenz eszközöket ír le annotáltan, szakrendben, de mutatók nélkül. (A kiadó hibája!)

Folytatása nem volt, ezért előbb-utóbb elmarad az élő tudománytól.

Mindkét magyar retrospektív másodfokú bibliográfia ma már bizonyos területekre korlátozva, pl. a régi keletkezésű bibliográfiák esetében használhatók, de ismeretük hozzátartozik szakmai kultúránkhoz.

A másodfokú bibliográfiák mögül kiszaladt mind a tudományos, mind a könyvtári-bibliográfiai világ. Ám a funkció megmaradt: tájékozódás céljából milyen forrásokhoz kell vagy lehet fordulni?

Erre a szerepkörre valók az ún. referral centre-ek, eligazító központok. Szentmihályi János a „tájékoztatás a tájékoztatásról” fordítást javasolta. Leggyakrabban adatbázisokként élnek, naprakész felzárkózásukat biztosítani lehet. Tartalmuk viszont jóval túlnő a klasszikus másodfokú bibliográfiákén: bibliográfiákra és referenz eszközökre korlátozódják. A referral centre-ek (forrástájékoztatás) így válnak a könyvtári hálózati kommunikáció idegközpontjaivá.

A magyarországi könyvtári rendszerben ez az eszköz hiányzik.

Irodalom

Murányi Lajos: A bibliográfiától az adatbázisig. In: Könyvtárosok kézikönyve 2. köt. 300-375. l.

Ajánlott irodalom:

Kertész Gyula: Könyvtári tájékoztatás. 1. Általános tájékoztatás. 6. utánnnyomás. Bp. 1981. Tankönyvkiadó.

Kóhalmi Béla: Bibliográfia. Bp. 1958. Felsőoktatási Jegyzetellátó.

Szepszváry Tamás: Tudományos tájékoztatás. Tájékoztató kiadványok és szolgáltatások tipológiája. Bp. 1992. Tankönyvkiadó.

Ellenőrző kérdések

1. Mi jellemzi általában a bibliográfiákat a Gesnert követő korszakban?

2. Mi a bibliofília? Segítette-e a bibliofília a bibliográfiák kibontakozását?

3. Határozza meg az ősnymtatványokat! Milyen ősnymtatvány bibliográfiákat ismer? Mi a GW?

4. Milyen segédeszközök kellenek az ősnymtatványok meghatározásához?

5. Mit tud az Ulrich's sajtóbibliográfiáról? Mit tartalmaz az ISDS?

6. Pótolják-e a nagykönyvtárak nyomtatott katalógusai a világbibliográfiát? Mennyiben igen és mennyiben nem?

7. Melyek azok a világgönyvtárak, amelyeknek nyomtatott katalógusai készültek el? Mi lett ezek sorsa; miként éri el ma ezeknek a katalógusait?

8. A másodfokú bibliográfiáknak milyen fajtáival találkozott? Ismer-e mindegyik típusban egyetlen általános másodfokú bibliográfiát?

9. A két típusnak léteznek hazai megfelelői. Kik (kb. mikor) készítették?

10. Hogyan alakult a másodfokú bibliográfiák műfaja napjainkig? Mi váltja fel őket? Mi a referral centre (tájékoztató központ)?

Válaszok az ellenőrző kérdésekre

1. A bibliográfia intézményesül, kialakulnak típusai, kialakulnak módszerei, megszületik a bibliográfia elmélet, elindul a bibliográfia oktatása.

2. A bibliofília ritka, szép, értékes könyvek ismerete és gyűjtése. Az értelmiségi réteg mellett az arisztokrácia személye, ehhez felzárkóztak a művelt és meggazdagodott polgári rétegek. Inspirálta a bibliográfiai készítését. Legismertebb Brunet, J. Ch. Manuel-je; 1810-ben jelent meg.

3. Az 1500. december 31-e előtti európai nyomdatermékek. A GW nemzetközi keretekben készülő bibliográfia, amelynek munkálatai még 1925-ben indultak. Jelenleg szenvedélye folytatódik. Előtte L. Hain bibliográfiája ismeretes, de az ősnymtatvány-meghatározás kiforrotlanabb módszereivel készült.

4. A betűtípusok katalógusa segít meghatározásukban. Erre szolgál K. Haebber Typenrepertorium-a.

5. A Ulrich's a tudományos folyóiratok egyetemes, általános sajtóbibliográfiája, kétévenként aktualizálják, CD-n és nyomtatva érhető el. Az ISDS a szeriális kiadvá-

nyoknak az Unesco által létrehozott adatbázisa, hazai partnere az OSZK.

6. Az ún. világkönyvtárak igyekeznek megszerezni gyűjteményük számára világtermés legjavát. Katalógusuk is ezt tükrözi. Ellenőrzést azonban nem biztosítanak.

7. A Bibliothèque Nationale (francia nemzeti könyvtár) a British Múzeum Könyvtára és Kongresszusi Könyvtár.

8. A kizárólag bibliográfiákat számba vevő Besterman-i típust és a referenz műveket rendszerező Malcle-i típust. Az elsőhöz M. Besterman World bibliography-je említhető, a másodikhoz N. Malcle-nek a bibliográfiai munka forrásai... c. munkája.

9. Gulyás Pál műve, A bibliográfia kézikönyve, és a Szentmihályi János - Vértesi Miklós Útmutatója.

10. Szerepét átvette az ún. referral centre, amely azonban már olyan naprakészen tartott adott adatbázis, amely minden típusú tájékoztatói szolgáltatásról felvilágosítást nyújt.

Feladatok

1. Tanulmányai alapján nevezzen meg két-három magyarországi bibliofil! Hogyan alakult gyűjteményeik sorsa?
2. Az Ulrich's-ban keressen magyarországi könyvtári szakfolyóiratokat!
3. A Magyarországra érkező külföldi folyóiratokról hogyan értesül? Derítse fel ennek eszközét vagy eszközeit!
4. Gulyás Pál másodfokú bibliográfiája alapján ismertesse az 1712-1720 közötti retrospektív nemzeti bibliográfiai ciklusaink gyűjtőkörét!
5. A Szentmihályi - Vértesi másodfokú bibliográfia milyen könyvtári ismeretekkel kapcsolatos eszközöket ír le? Ismertesse a műfajokat. Egyáltalán ezt a témát a bibliográfiában hol keresi?

5. AZ EGYETEMES SZÁMBAVÉTEL

A fejezet címének azt is adni lehetett volna, hogy a számbavétel egyetemessége.

Az előző fejezetek (leckék) azt sugallják, hogy az egyetemes számbavétel megvalósíthatatlan. Számos vállalkozás vallott kudarcot. Ha sikerült kidolgozni a megvalósításhoz szükséges technikát, egy-két évtizeden belül a tudományos kommunikáció területén olyan változások keletkeztek, amely túlhaladta a kimunkált technikák lehetőségeit.

A legutolsó bibliográfiai vállalkozás még a 19. század végére keltezhető. Két belga ügyvéd, P. Otlet és H. La Fontaine kezdeményezésére 1895-ben Brüsszelben létrehozták az Institut International de Bibliographie elnevezésű nemzetközi bibliográfiai intézetet (IIB). Fő célja a repertorium universale (vagy repertoire) létrehozása. Együttműködött a belga Office Internatinoal de Bibliographia-vel. Az alapító atyák kapcsolatot tartottak az ún. páneurópai mozgalommal, amely számos területen az európai értelmiség együttműködését támogatta és szervezte. Maga a repertoire nem kiadvány, hanem cédulákon létező nyilvántartás volt (a munka el is kezdődött) oly módon, hogy az együttműködő országok minden műről egy cédulát juttattak az intézethez.

Kérdés volt, hogy ha művenként csak egy cédula szerepelhet a repertoire-ban (többet nem lehetett besorolni az óriási mennyiség miatt), mi legyen e cédulák besorolási rendje? Szakmai okokból szakrend mellett kellett dönteniük. Csakhogy akkor nem létezett olyan szakrend, amely ezt a cédulamennyiséget képes lett volna fogadni. Paul Otlet - Mandelló Gyulának, a mozgalom magyar tagjának javaslatára - megnézte egy amerikai főiskolai könyvtárigazgató szakrendjét, a Tizedes Osztályozást és végül ennek átvétele mellett döntött. Nem is volt nagyon kidolgozott szakrend, de rendelkezett egy tulajdonsággal: végtelenül fejleszthető volt a tizedes elv miatt. Otlet kicsit alakított a TO struktúráján is és átvette egyetemes célokra. Így keletkezett az Egyetemes Tizedes Osztályozás, az ETO, amely hazánkban ma is uralkodó osztályozási eljárás és s egyike a legelterjedtebbeknek.

A munkálatokat az első világháború elsodorta. Ezzel az egyetemes bibliográfiai gondolat is zátonyra futott. Az intézet 1931-ben, hágai 10. konferencián újjáalakult, de már Institut International de Documentation, Nemzetközi Dokumentációs Szövetség (FID) néven,

később intézet helyett Fédération nevet vette fel. 1938-ban székhelyét Hágába tette át. Ez az intézet ma is az egyik legjelentősebb nemzetközi szervezetünk. A dokumentációval magával a következő leckében lehet megismerkedni.

Az egyetemes általános bibliográfia tehát lekerült a napirendről, a gondolatot akkor lehetett feltámasztani, amikor erre technikai lehetőség nyílt.

A számítógépek könyvtári megjelenése után még egy-két évtizedet várni kellett arra, hogy az a technológia körvonalazódjék, amellyel az egyetemes bibliográfiai számbavétel megvalósulhat.

A program az UBCIM, (Universal Bibliographic Control International MARC) nevet viseli. Az IM később került az UBC után, jelezvén az alkalmazott technológia egyik legfontosabb előírását. A program mögött az IFLA (Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége) áll.

Mindenekelőtt az UBCIM

nem egy eszköz létrehozását célozza az egyetemes számbavétel céljára, hanem egy számbavételi rendszert jelent.

A számbavétel alrendszerek munkamegosztásán nyugszik.

Kérdés, hogy mi legyen a munkamegosztás alapja?

Végül az a megállapodás született, hogy

országokénti számbavételi alrendszerek kialakítása kívánatos, az országok területi elvre alapozott nemzeti bibliográfiáinak részvételével.

Előzőleg már látható volt, hogy területi elvre alapozni a nemzeti bibliográfiákat nem egészen elvszerű; de kétségkívül a legbiztonságosabb. Ugyanis kötelempéldányok szolgáltatását elő lehet írni, így a számbavételt jogi garanciák támasztják alá.

A programban tehát a nemzeti bibliográfiák, illetve az őket előállító nemzeti könyvtárak (ritkán más ügynökségek) vesznek részt.

Teljesen jogosult megkérdezni, hogyha nemzeti bibliográfiák évszázadok óta léteznek, miért nem valósult meg, miért nem valósították meg az egyetemes számbavételt? Azért, mert szinte mindegyik más elvek szerint épült, más-más dokumentumfajtákra vonatkozott és főként: átmenet nem volt lehetséges egyikből a másikba. Tehát nem lehetett az egyik tételeit a másik számára hasznosítani. Nem voltak összehangoltak, nem voltak egymáshoz illeszkedők.

A nemzeti bibliográfiákat illeszthetővé kell tenni. (Kompatibilitás.)

Biztosítani kell a nemzeti bibliográfiai tételek bárhol megvalósuló olvashatóságát.

Erre a célra szolgál az ún. MARC rekordszerkezet (MACHINE READABLE CATALOGING), a géppel olvasható katalógizálás szabványokban előírt rekordformátuma.

A MARC-kal szemben két követelmény van: számítógéptől és rendszertől független legyen. Más szóval: bármely géppel bárhol olvasható legyen. A MARC ezt meg is valósítja oly módon, hogy

változó hosszúságú adatmezőkből felépülő változó hosszúságú rekord, amely önmagáról elárul minden tudnivalót,

az ún. rekordfaj (ez fix adatmező) és az adatmezőket bevezető kódok segítségével.

A MARC rekord kiegészíthető helyi információkkal, adatokkal.

A UBC program tehát az

egyes országokban elkészített, kommunikációt biztosító, géppel olvasható rekordok cseréjének segítségével valósul meg.

A MARC nem egyetlen szabvány, hanem a szabványok családja. Valójában a UBC programtól függetlenül fejlesztették a Kongresszusi Könyvtárban, majd ISO szabvány lett és az egyes országok, országcsoportok nemzeti szabványokkal csatlakoztak hozzá. Így dolgozták ki a USMARC (Egyesült Államok), UKMARC (Anglia, pontosabban az Egyesült Királyság), CANMARC (Kanada) stb. szabványokat. A magyar szabványt a HUNMARC név jelöli. Mintegy 50 körül van a MARC szabványok száma. Nemzetközi cserére a UNIMARC szolgál. A cserét az teszi lehetővé, hogy az ISO 2709 sz. szabvány a rekord tartalmától függetlenül írja elő a rekordszerkezetet. A cseréhez konverziós (átalakító) programokra van szükség.

Az IFLA UBC programját 1987-ben vonták össze MARC programjával, neve ettől kezdve UBCIM.

A különféle MARC formátumok egyeztetése mára szinte önálló területté nőtte ki magát. Megszületett még 1978-ban a CCF (Common Communication Format, közös kommunikációs formátum), amely éppen a kommunikáció könnyítésére előírja a rekordok kötelező minimális tartalmát. A MARC-ok egyeztetése széles körben folyik. Valószínű, hogy ez a nemkívánatos színességet a korai egyeztetés elmaradása okozta. Érdekesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy dolgoznak a MARC 21-

en, a 21. század MARC-ján, amelyet éppen ezért „harmonizációs” programnak neveznek.

A leírtak szerint a könyvtári katalogizálás és a bibliográfiai számbavétel ugyanazokat az elveket követi.

Mind bibliográfiai, mind katalogizálási célra a fentiekhez csatlakozó szabályozások egész sorát kellett még elvégezni. Köztük az azonosítást szolgáló számkódok (ISBN, ISSN, ISMN, ISRN) jelentősek. Az eltérő írásatok átírását is szabályozzák. A besorolási adatok szabályozása főleg a könyvtárak számára fontosak. Ezekről a hallgató más tantárgyakban kap bővebb képet.

Az egyetemes bibliográfiai számbavétel megvalósul tehát. Ezzel a bibliográfusok félévezredes álam teljesül.

Irodalom

Könyvtárosok kézikönyve. Szerk. Horváth Tibor-Papp István. 2. köt. 238-248., 251-261., 280-281. és 302-305. l. Bp. 2001. OSIRIS

Ellenőrző kérdések

1. Mit tud arról az erőfeszítésről, amelyet a páneurópai mozgalom képviselői a 19. sz. legvégén és a 20. sz. elején tettek a világbibliográfia létrehozására? Mi lett a "repertórium" sorsa? Melyik ma is élő nemzetközi szervezet köszönheti ennek létrejöttét?
2. Hogyan és miért vált a TO-ból ETO?
3. A mai egyetemes számbavétel rendszerének milyen alrendszerei vannak? Mi a munkamegosztás alapja?
4. Mit gondol, milyen szakmai érvek szólnak a szakterületenként szervezett bibliográfiai kontroll ellen?
5. Milyen követelményeket elégíti ki a MARC rekordszerkezet? Ismertesse a rekord jellemzőit!
6. Hogyan épül fel a MARC szabványcsalád?
7. Melyik nemzetközi szervezet melyik programjainak egyesítéséből született a mai számbavételi rendszer?
8. Az egyszeri leírás - többszöri (akárhány) felhasználás elvét lehetséges-e nemzetközileg megvalósítani?
9. A leírási és MARC szabványok mellett milyen egyéb csatlakozó szabványok szükségesek az UBCIM tételeinek cseréjéhez?
10. A Kézikönyv alapján állapítsa meg, melyik dokumentumoknak van nemzetközi azonosító száma?

Válaszok a kérdésekre

1. A világbibliográfia céljára létrehozták az IIB-t (mai FID, Nemzetközi Dokumentációs Szövetség), egy cédulákon kivitelezett repertórium (repertoire) megvalósítására. Kezdeményezők P. Otlet és H. La Fontaine. A résztvevő országok minden műről egy cédulát küldtek a hágai központhoz. Mivel egyetlen cédula szerepelt csupán minden műről, fontos volt hogyan szerkesztik a repertóriumot. Az I. világháború miatt a munkák elakadtak, a háború után már nem folytatták.

2. Otlet szakrendszert keresett a világbibliográfia számára. Mandelló Gyula javaslatára egy amerikai szakrendszert választott, M. Dewey Tizedes Osztályozását a végtelen fejleszthetősége miatt. Ennek bővített és átalakított utóda az Egyetemes Tizedes Osztályozás.

3. Országokénti alrendszerek, a területi elven előállított nemzeti bibliográfiák révén. Az illeszthető nemzeti bibliográfiák összessége adja ki a világbibliográfiát.

4. A szakirodalmi szórás, a tudományoknak elmosódott határai vannak és át is fedik egymást.

5. Géptől, rendszertől független. Változó hosszúságú adatmezőkből felépülő változó hosszúságú rekord, amely önmagáról minden információt tartalmaz az ún. rekordfejben, amely fix hosszúságú. Kiegészíthető.

6. Nemzetközi cserére a UNIMARC szolgál, alatta a "nemzeti" MARC-ok, (ez alatt a helyi, az egyes könyvtárak változatai).

7. Az IFLA UBC programját kapcsolták össze MARC programjával. Így jött létre a UBCIM.

8. Elvileg igen, külön megállapodással lehet a felmerülő gazdasági, jogi kérdéseket megoldani.

9. Az azonosító számozás, a transliterálás és könyvtárakban a besorolási adatok szabványai.

10. Könyvek, szeriális kiadványok, kutatási jelentések, zeneművek (nyomtatott kották).

Feladatok

1. Nézzen utána és egy-két mondattal írja le, mi volt a páneurópai mozgalom lényege!

2. Kísérlelje meg néhány mondattal megindokolni, hogy miért előnyös az UBC program összekapcsolása a MARC programmal, annak ellenére, hogy az összekapcsolás nem feltétlenül szükségszerű?

3. A tudatos egyetemes számbavételi eszmének és programoknak melyek voltak a kiemelkedő állomásai? Miért jártak részeredménnyel vagy miért vallottak kudarcot? A UBC miért jogosít a siker reményére? Írja le 20-25 sorban!

4. Ki volt Mandelló Gyula? Írjon róla 8-10 sort!

5. Állítson össze néhány tételes irodalomjegyzéket a UBC magyar szakirodalmáról! (Segítségére lesz, ha a KF, TMT, de akár a 3K évfolyamait átlapozza, illetve konzultál a Könyvtártudományi szakkönyvtár MANCI adatbázisával!

6. A DOKUMENTÁCIÓ

Létrejötté

A dokumentáció megszületését legalább két dátumhoz kötik. Az első 1830, ekkor indul ugyanis az első referáló folyóirat, a gyógyszerkémi szakirodalmát tartalmi kivonatokkal, referátumokkal feltáró Pharmazeutisches Zentralblatt, a későbbi Chemisches Zentralblatt, amely egészen 1945-ig, a háború befejezéséig élt. A referáló folyóirat elindulása után még a 19. század első felében voltak követői; sőt, mi magyarok se szégyenkezhetünk, mert a múlt században egyik legjelentősebb folyóiratunk az Atheneum (1837-43, alapította Bajza József, Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc) indított egy melléklapot Figyelmező címmel, amely kritikai szemlék lapja volt, mai szóval akár referáló lapnak tekinthető. Sajnos rövid ideig élt.

A másik születésnap lehetne 1895, amikor az IIB megalakult az egyetemes bibliográfia elkészítésének céljából. Amikor az I. világháború után újjáalakult 1931-ben, már a dokumentációt szerepeltette nevében, 1938-tól Hágában székel ezzel a névvel. Az elnevezés még a századelőtől Otlet-től származik. Létrejöttét több tényező indokolta.

Az első a **tartalomorientáltság volt**. Ez a referátumokban testesült meg. Minél nagyobb ugyanis a szakirodalom mennyisége, annál nagyobb annak szükségessége, hogy dokumentumtartalmakat egy szurrogátum felfedje, bemutassa. A könyvtárak erre a célra különböző szakcsoportokat alkalmaztak, ezek csak nagyon átfogó besorolást tettek lehetővé. Mindenképpen elveszett a dokumentumok egyedi tartalma.

A másik ok abban kereshető, hogy fontosak lettek a **folyóiratok cikkei, majd a találmányok, szabadalmak**. Az ipar, a pénzügyi terület ekkor válik nagykorúvá, a tájékoztatással szemben új felhasználók egészen újszerű igényekkel léptek fel: az „értesültség” működésük meghatározó szükségletévé vált. Nem érdekelte őket a dokumentumhordozó, csak annak tartalma. (Gúnyosan lehetne mondani, hogy a könyvtárak túlságosan előkelő intézmények voltak ahhoz, hogy holmi efermer hordozókkal foglalkozzanak.) Ezért nem könyvtár, nem bibliográfia nevet adtak maguknak, hanem bármely hordozó, bármely dokumentum fontos volt számukra, ha az abban foglaltak hírértékűek voltak. Akár tudományos felfedezésről, újdonságról volt szó, akár piaci hírről.

Harmadik okként az **időtényezőt** lehetne megnevezni. A könyvtárak lassúak voltak, az értékes információnak minél előbb, lehetőleg azonnal el kellett jutni a felhasználókhöz.

Ezért a dokumentáció a könyvtárakon kívül keletkezett.

Feladata azonban ugyanez: a szakirodalom tartalmának hasznosítása.

Fogalma

Több meghatározás igyekszik megragadni a dokumentáció lényegét is. A szakkönyvtárak és dokumentátorok egy 1956-ban tartott konferenciájukra egész sor definíciót gyűjtöttek össze. (A dokumentáció terminológiájának rendbetétele volt a cél.) A dokumentációnak vannak „hivatalos” meghatározásai, ezeket maga a FID tette közzé.

Az első FID meghatározás még 1924-ből való. Eszerint

a dokumentáció bármely fajta dokumentum gyűjtése, osztályozása és terjesztése az emberi tevékenység akármelyik területéről.

A meghatározásban először a széleskörű értelmezés tűnik szembe, bárhonnan származó bármely dokumentum esetén illetékesnek érzi magát. Második új szempont pedig abban jelölhető meg, hogy nemcsak gyűjti és rendszerezi ezeket, hanem terjeszti is. Aktív tevékenységként határozza meg magát.

A második FID meghatározás 1953-ból való, ebben elhagyják a „bármely fajta dokumentum” kifejezést, helyére az „információ” kerül. Eszerint

a dokumentáció bármely fajta információ gyűjtése és megőrzése, osztályozása és válogatása, szétsugárzása és hasznosítása.

Az információ szó ismeretet, tudást jelent. A „bármely fajta” jelző azt mutatja, hogy forrásával sem törődik, nem kell feltétlenül írásos hordozóról származnia.

Maga Otlet is adott meghatározást, amely szerint a dokumentáció lényege abban áll, hogy

tudomást szerez mindarról, ami valamely kérdés szempontjából eredeti vagy fontos.

Paul Otlet meghatározása már egészen tág, szinte teljesíthetetlenül széles értelmezés.

Emlékezzünk a bibliográfiák meghatározásának némelyikére. L. N. Feipel a bibliográfiáról mondta, hogy az a művekben lévő információk felfedezésének és terjesztésének művészete. Észre kel venni, hogy bibliográfiáról, dokumentációról árnyalatnyi különbségekkel ugyanazt mondják. Otlet-től ered az „organization of knowledge”, az ismeretszervezés, tudásszervezés kifejezés is, amelyet a könyvtárak feladatának tartott. Könyvtár és dokumentáció ugyanazt a tevékenységet jelöli más hangsúlyokkal. Nem eltérő intézményekről van szó, hanem eltérő nézőpontokról. Az egyik megelégszik a hordozók fizikai rendjével, a másik nézőpont a tartalmakra orientál. Ahogy egy bibliográfia lehet egyszerű lista, vagy a tartalmakat rendszerező és feltáró tájékoztatási eszköz.

Megengedhetetlen lenne, ha valaki a mondottakat csak szakkönyvtárakra érezné érvényesnek. A „bármely információ”, vagy Otlet meghatározásában „mindaz ami eredeti vagy fontos” kifejezés a művészeti alkotásokra is áll, legyen az szépirodalmi alkotás, film, zene vagy más.

A dokumentáció meghatározásait Polzovics Iván egy lényeges jeggyel egészítette ki. Hozzátette a definíciókhoz, hogy mindez „egységes nyelven” valósul meg. Álláspontjában magyar szempont érvényesül, ti. kis nyelvek, szórvány-nyelvek számára fontos a nyelvi korlátok leküzdése. Egy angol felhasználó nem érzi ennek súlyát, mert szinte bármely információhoz hozzájut angolul. A francia, német ... felhasználó úgyszintén. Magyar, szlovák, finn stb. felhasználó már nem, számára sok nyelv ismerete lenne fontos. Ám minden nyelvet nem ismerhet. Ezt az akadályt hárítja el a dokumentáció.

Az elmúlt néhány évtized kivételével tapasztalható volt bizonyos feszültség a szakma irányzatai között. A könyvtárosok a dokumentátorokat dilettáns könyvtárosnak nevezték; a dokumentátorok a könyvtárosokat pedig polcológusnak gúnyolták, a „polc” szóból képezve. A tréfás elnevezések mögött egy valódi ellentét is húzódott. A dokumentátorok vezető szolgáltatása a referáló folyóiratok voltak. (Ma is ez.) Ám a kurrens szolgáltatást már tudták kumulálni a mennyiségek miatt. Még az indexek kumulálására is ritkán futotta energiájukból. Ennek következménye volt, hogy nem vagy nehezen tudtak visszakeresni, így a szolgáltatás úgyszólván az újdonságértesítésre korlátozódott. A könyvtárakban - katalógusok miatt - képesek voltak visszakeresni, viszont nem vagy ritkán voltak képesek újdonságértesítő szolgáltatásra, másfelől a szakirodalmat elvétele tarták fel analitikusan (folyóirat-tanulmányok, gyűjteményes művek, pl. konferenciák jelentései), bizonyos fontos információ, mint szabadalmak, szabványok, vállalati

irodalom stb. kimaradt látószögükből. Mindkét szemrehányás igaz volt. Az ellentétet az szüntette meg, hogy mindkét helyen adatbázisok építéséhez kezdtek, ugyanabból az imputból készültek a folyamatos szolgáltatások, köztük a figyelőszolgálat is és ezzel az imputtal töltötték fel az adatbázist. Az ellentmondás feloldódott, amely nem is volt elvi természetű, inkább csak a technikai korlátok okozták.

Napjainkban tehát ez az ellentét is feloldódott. A tudásalapú társadalomban viszont a tudásgazdálkodás feladat egyre fontosabb, ezért az intézmények árnyalt, szakosodott típusait igényli, más szavakkal: mindenfajta könyvtár, információs ügynökség, dokumentációs szervezet feladatot kap benne.

A tájékoztatás műfajai a dokumentációban

A dokumentáció megteremtette a maga tájékoztatási eszközeit. A magyarázatos bibliográfiák között a hallgató már találkozott velük. Legelterjedtebb köztük a referáló folyóirat, a kurrens tájékoztatás uralkodó eszköze.

A referáló szolgáltatásban a feldolgozott tételek mindig tömörített tartalmi összefoglalókkal, az ún. referátumokkal együtt vannak jelen. A referátum az eredeti szöveget leggyakrabban 1:10, illetve 1:12 arányban összegzi, ami azt jelenti, hogy átlagosan mintegy tizedére csökkenti.

A referátum feladata - egyben problémája - az eredeti szöveg lényegének visszaadása:

a referátum az eredeti szöveg, információ rövidített, szabatos reprezentációja.

Problémája éppen abban áll, hogy vajon valóban a lényeget adja-e vissza? Kísérletekkel igazolták, hogy tanulmányok szerzői 4-5 év múlva módosították véleményüket arról, hogy tanulmányukban mi a lényeges és fontos. Nem a szerzők következtelenek, hanem közben megváltozott a tudomány tartalma és a megváltozott közegben másként alakultak a hangsúlyok. Nehéz műfaj tehát.

A lényeg kiemeléséhez az is hozzátartozik, hogy melléktémákat, módszerek leírását mellőznie kell. Ha melléktémák, módszertani részletek mégis megjelennek a referátumban, annak külön okának kell lenni. (Pl. a szerző éppen a módszerekben vezetett be újítást.)

A referátum alapján a felhasználónak el kell döntenie, hogy az eredetit el akarja-e olvasni, vagy megelégszik a referátummal.

A referátum alapján az eredeti közlemény gondolatát a felhasználó könnyebben beépíti saját tudatszerkezetébe (úgy is mondják: kognitív

struktúrájába), mert lényegretörő és egyszerűsítő abban az értelemben, hogy mellékes körülményeket elhagy.

Leküzdi a nyelvi korlátokat: akármilyen nyelven is írták az eredeti tanulmányt, a referálás egy nyelven megy végbe.

Referátumok alapján könyvtárakban, dokumentációs szervezetekben könnyebb az osztályozás vagy indexelés.

A referátum nem értékelhet, nem értelmezhet. Az eredeti szöveg objektív képviselője; már amennyire ez lehetséges.

A referátum szövege lehetővé teszi az ún. szabad szövegkeresést: bizonyos szavak, szó szerkezetek vagy ezek kombinációi a referátum végigpásztázásával felismerhetők. Akkor is, ha az indexelő kifejezések mások. (Pl. új terminológia, új szakszavak felbukkanásakor.)

A referátumokkal szemben néhány követelmény támasztható.

- Teljesség. Ezen azt kell érteni, hogy a referátum az eredeti szöveg nélkül is érthető legyen.
- Pontosság. Az eredeti szöveghez képest nem lehet benne súlyponteltolódás.
- Objektivitás. Sem a témát, sem a szerzőt, sem az eredeti tanulmányt nem kritizálhatja, nem értékelheti sem negatív sem pozitív irányban.
- Rövidség. Nemcsak felesleges mondat, mondatrész, de felesleges szó sem lehet benne.
- Érthetőség. Fogalmazása világos, szabatos kell legyen.

A referáló lapok vagy szolgáltatások ezeknek a referátumoknak folyamatos szétsugárzói. Természetesen az eredeti tanulmány bibliográfiai (rendszerint egyszerűsített) leírásával együtt, tartalmaz még indexelő kifejezéseket, tárgyszavat, deskriptorokat is. A legjelentősebb referáló lapok évente akár félmillió tételt vagy közel ennyit referálnak. Periodicitásuk egy hét, két hét, vagy havi megjelenésűek. Minden szám számtalan mutatót tartalmaz. Ha nyomtatott változatról van szó.

A referálás automatizálásában komoly sikerek születtek Ennek technikája ugyanaz, mint az automatikus kivonatkészítésnek. Különböző, főként szövegstatistikai eljárásokkal súlyozzák az eredeti szöveg mondatait. A súlyszámok kifejezik a mondatok fontosságát. A legfontosabb mondatokat ki lehet emelni, az eredeti szövegben előfordulásuk sorrendjébe rendezi és a „referátum“ kész. Az így keletkezett referátum mondatai nem lesznek logikusak, de az eredeti szöveg rekonstruálható belőle. Az automatikus referálás szakterületenként és nyelvenként más-más problémákat vet fel. Ezzel a módszerrel két magyar nyelvű referátumot Szalai Sándor készített.*

* Szalai Sándor: Gépi kivonatkészítés. Elméleti és kísérleti adalékok a magyar nyelvű tudományos közlemények gépi kivonatolásának kérdéséhez. Bp. 1966. OMKKDK

A **figyelőszolgálat** vagy **témafigyelés** másik műfaj, amelyet a referáló szolgálat friss tételei alapján szerveznek. Az ún. felhasználó-orientált szolgáltatások egyike. Angol nevének rövidítéséből SDI-nek is hívják. (Selective Dissemination of Information, szelektív információszétsugárzás.) Lényege abban áll, hogy a felhasználó - egyén vagy csoport - csak az őt érdeklő téma friss irodalmáról kap rendszeres értesítést. A felhasználó előre megadja témáját, ebből ún. keresőprofil készítenek, amelyet a friss tételekkel folyamatosan összehasonlítanak. Ha egy - előre meghatározott - küszöbérték felett mutatkozik hasonlóság a profil és a szakirodalmi tétel indexkifejezései között, akkor a tételről értesítést küldenek. Az SDI a felhasználó számára feleslegessé teszi a tengernyi tétel átnézését, mert e tételeket egyedi témájára átválogatják.

A **témadokumentáció** egy (ugyanazon) témára vonatkozó kivonatok gyűjteménye, valamely nyelven. Az a célja, hogy kímélje a felhasználó idejét és leküzdje azt az akadályt, hogy egyetlen felhasználó sem ismerhet minden nyelvet. A témadokumentációban a témára vonatkozó ismeretek, információk hiánytalanul megtalálhatók, de a szakirodalom párhuzamos, ismétlődő ismeretközlése nélkül. A témadokumentációban tehát minden megállapítás, kísérleti eredmény, adat csak egyszer fordul elő. Lehetne mondani, hogy kiküszöböli az eredeti irodalom redundanciáját. A témadokumentáció irodalomkutatással kezdődik, ennek eredményeként előáll a téma bibliográfiája. Ennek áttanulmányozása és válogatása után az értékes részek fordítása készül el, a fordításokból állítják össze a témadokumentációt. Az ellentétes és megoldatlan problémákra nagy súlyt helyeznek. Kutatásokat szokás indítani témadokumentációval.

A **szakirodalmi szemle** még a témadokumentációnál is továbbmegy: készítői szövegesen foglalják össze a témára vonatkozó tudnivalót. Nem tartalmazhatja csak azt, ami a szakirodalomban áll; a szemleíró egyéni véleményének nincs helye. Viszont az eltérő nézeteket ütközteti, gondosan ismerteti a hipotéziseket. Azok a módszerek is fontosak, amelyekkel a problémákat meg kívánják oldani. Ha lehetséges, a kapcsolódó gazdasági vonatkozásokat is elemzi, pl. a költségeket, beruházási igényeket. Több célból készülnek.

Szakirodalmi szemlét felelős döntések előkészítésére szoktak kérni, ezek a vezetők számára készült szemlék. Ismeretes pl., mintegy két évtizede nyitott kérdés volt a számítástechnikában, hogy a nagygépek korszaka, évtizedei várhatóak vagy a személyi számítógépek elterjedésére lehet számítani. A kérdést döntéselőkészítő ún. trend elemzéssel boncolták szakirodalmi szemlékben. Az olajválság idején néhány ország szintén hasonló döntéselőkészítő elemzést készített.

Másik eset az induló kutatások előkészítése szakirodalmi szemlével azért, hogy a kutatók minden részletet ismerjenek, minden megoldásra

váró problémát. Gábor Dénes írja*, hogy pl. a vitaminkutatásban azért található kevés fiatal, mert öt-hat évig eltart, amíg a fiatal kutató témájának olyan mélységig jut el, hogy már kutathat, nem fog már ismert megállapításokhoz jutni. Egy jó szakirodalmi szemle ezt az időt akár tizedére rövidítheti.

Az irodalomkutatás az ún. eseti tájékoztatás igen elterjedt műfaja. Szintén felhasználó-orientált szolgáltatás: adott egyedi témára vonatkozó irodalom retrospektív lekérdezését vagy összegyűjtését jelenti, amelyhez egy vagy több adatbázist, illetve bibliográfiát, katalógusokat néznek át. Egyszeri szolgáltatás, mivel retrospektív, de irodalomkutatást követhet SDI, folyamatos figyelés. Ezzel a hallgató más tantárgyban ismerkedik meg részletesen.

Irodalom

Könyvtárosok kézikönyve. Szerk. Horváth Tibor-Papp István 2. köt. 123-131. l., 319-320. l.

Ajánlott irodalom

Balázs Sándor: Magyarország képviselete és szerepe a FID-ben. Az OMK kiadványai 4. Bp. 1960. OMIK

Ellenőrző kérdések

1. Honnan ered a dokumentáció kifejezés? Milyen tevékenységet takar? Ki volt elnevezője?
2. Milyen okokból és mikor jött létre a dokumentáció?
3. Mi a dokumentáció? Ismertesse a FID meghatározásait! Otlet hogyan határozta meg? A meghatározás melyik jegyeit tartja fontosnak? Polzovics Iván a meghatározásokat kiegészítette egy lényeges szemponttal. Melyikkel?
4. Volt-e ellentét dokumentátorok és könyvtárosok között? Mi volt a vita lényege? Az ellentét hogyan oldódott fel?
5. Mi a referátum? Mi a referáló folyóirat?
6. A referátummal szemben milyen elvárások vannak?
7. Mi az SDI?
8. Mi a témadokumentáció?
9. Mi a szakirodalmi szemle?
10. Nevezze meg a dokumentáció nemzetközi szervezetét!

** Információ és kibernetika. Válogatott tanulmányok. Bp. 1976. Gondolat.

Válaszok a kérdésekre

1. A latin docere igéből bizonyítást, igazolást jelent. A dokumentum olyan tárgy, ami valamit igazol. A dokumentációnak Otlet volt elnevezője, mert akármilyen ismeretet bizonyító (hordozó) dokumentumot fontosnak tartott.

2. Tartalomorientáltság, új típusú dokumentumok létrejötte, időtényező.

3. Bármely fajta információ gyűjtése, osztályozása és válogatása, szétsugárzása. Otlet szerint lényege az, hogy bármiről tudomást kell szerezni, ami egy kérdés szempontjából eredeti vagy fontos. Polzovics hozzáteszi a nyelvi egységesítést (kis országok szempontja). Legfontosabb jegyek: a tartalom, a dokumentumokban foglalt tudás, hír; fontos még, hogy aktív. Harmadszor a hasznosítási követelmény.

4. Igen, a valóságban a dokumentáció egyoldalúan csak a szétsugárzással törődött, a könyvtárak inkább a visszakereséssel. Feloldotta az adatbázisok megjelenése, mert mindkét elvárás teljesülhetett.

5. Az eredeti szöveg tömörített (1:10 vagy 1:12 mértékű) és szabatos reprezentációja. A referáló folyóiratok olyan kurrens bibliográfiák, amelyek közlik a tételek referátumait is, a kereshetőséget mutatók sokasága biztosítja.

6. Nyelvi egységesítés, teljesség (érthető legyen az eredeti nélkül), pontosság, objektivitás, rövideg, közérthetőség.

7. Figyelőszolgálat, egyedi téma szakirodalmáról folyamatos értesítés.

8. Egy témára vonatkozó kivonatok gyűjteménye, nélkülözhetővé teszi az eredeti művek elolvasását.

9. Egy témára vonatkozó ismeretke összefoglalása a szakirodalom alapján.

10. Nemzetközi Dokumentációs Szövetség, FID, 1895-től, újjáalakul 1938-ban. Székhelye Hága.

Feladatok

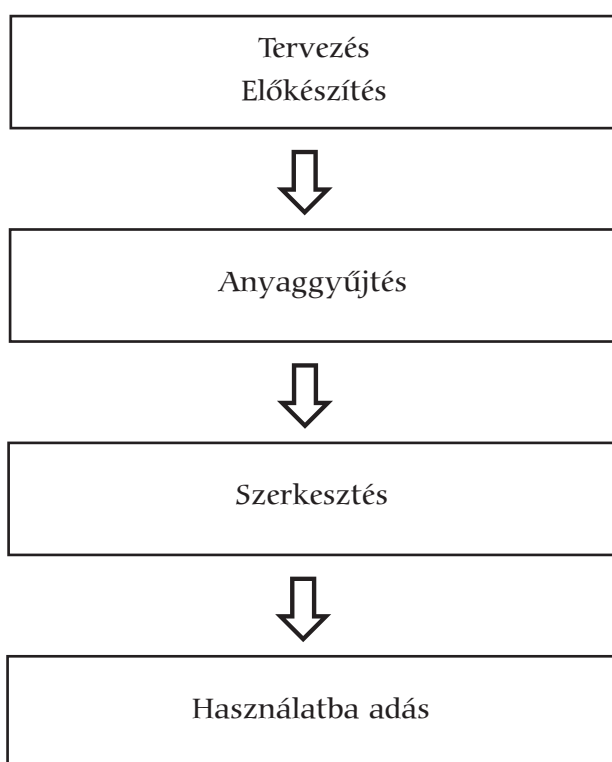

1. Nyomozza ki, Magyarország mióta tagja a FID-nek?
2. Keressen egy magyar nyelvű (nem könyvtári témájú) referáló folyóiratot. Válasszon ki egy-két referátumot és elemezze, mennyiben felelnek meg a referátumokkal szemben támasztott követelményeknek. Tapasztalatait írja le!
3. Magyarországon elég gyakori a magyar szakirodalom referálása angol nyelven, erős szelekcióval. Gondolja végig, mi lehet ennek az oka? Írja le néhány mondattal!
4. A Könyvtári Figyelő egy rovatában referálja a nemzetközi szakirodalmat. Egyik friss számából válasszon ki egy témát, elemezze a referátumokat. Írja le tapasztalatait!
5. Készítsen referátumot a Könyvtári Figyelő ugyanezen számának valamelyik tanulmányáról. (Választhatja a 3K-t is.)

7. BIBLIOGRÁFIÁK KÉSZÍTÉSE

A bibliográfiák készítéséhez nehezen adható egységes recept. Ebben a leckében egyszerű bibliográfiát és nagyjából a kortárs irodalomra vonatkozó összeállítást veszünk alapul. A bibliográfiák mai készítőinek azzal kell szembe nézniük, hogy forrásaik egy része számítógéppel érhető el. Az is lehet, hogy a készülő bibliográfia is adatbázis lesz, amelynek létezhet nyomtatott változata.

A bibliográfiák készítésének négy jól elkülöníthető részfolyamata van. Az alábbiak.

Az előkészítés négy szakasza egymásra következő folyamatokat jelent, de a megelőző folyamat a rákövetkező sikerének is záloga.

Az első szakaszt a **tervezés** jelenti.

Néhány megszívlelendő elvet érdemes végiggondolni, mert sokban segítenek a részproblémák megoldásában.

1. Csak összes feltétel tisztázásával szabad tervezni, személyi, gazdasági, technikai feltételek ismeretében.

2. Tervezni csak a körülmények ismeretében szabad: igények, hely, felszerelés stb. együttes kalkulálásával.
3. A tervezésnek mindig a produktumból kell kiindulnia, az elképzelt kész bibliográfiákból! A részleteket innen visszafelé haladva kell tisztázni és meghatározni.
4. A tervnek mindig tartalmaznia kell az ellenőrzést és a továbbfejlesztés útját, feltételeit, nehézségeit.
5. A tervnek minden részletet tartalmaznia kell.
6. A tervezéskor nem szabad elfeledkezni, hogy a megvalósítás folyamatát mindig a leggyengébb láncszem áteresztő képessége, teljesítményei határozzák meg.
7. A terv legyen redundáns, azaz tervezzen tartalékokat előre nem várt akadályok leküzdésére.

A tervezés valamennyi szakasz között a legösszetettebb feladat és szinte minden része döntésekkel jár, akár azzal, hogy a bibliográfia ne készüljön el. A tervezési műveletek első csoportja a **bibliográfia körülményeit** hivatott tisztázni.

1. Szükség van-e a bibliográfiára? Készülte-e már hasonló (vagy ugyanilyen) bibliográfia? Részben ugyanilyen? Eltűntet-e fehér foltot a bibliográfiai rendszerben?
2. Mi a bibliográfia célja?
3. Kik fogják használni? Milyen célból fogják használni? Hogyan fogják használni?
4. Melyik bibliográfiáknak lesz folytatója? Lesz-e folytatása és milyen feltételekkel? Hogyan illeszkedik a bibliográfiák rendszerébe? Más bibliográfiákból, katalógusokból milyen tételek vehetők át és ezek milyen módosítást kívánnak? Mit kell önállóan, elsődlegesen felvenni?
5. Van-e hozzá illeszkedő nem bibliográfiai eszközök? Katalógusok? Faktográfiai eszközök?
6. Mi módon valósítható meg kiegészítése, karbantartása, ha erre szükség van?
7. Terjesztése hogyan valósul meg?

A tervezés lépéseinek következő csokra a bibliográfia **tárgyának-témájának** vizsgálatára irányul.

1. A bibliográfia témája hogyan határolható körül?
2. A tárgynak, illetve témának milyen határterületei vannak? Az érintkező területek irodalmát, ennek rétegeit milyen mértékben szükséges figyelembe venni? (Pl. csak összefoglaló művek mélységéig.)

3. A bibliográfia témájának vannak-e fontos módszertani vonatkozásai? Ezek felvétele milyen mértékig szükséges? (Pl. szociológia esetében a matematikai statisztika.)
4. A tárgynak vonzáskörében vagy hozzá kapcsolódóan milyen intézmények, hazai és nemzetközi szervezetek élnek? Szükséges-e szakmai közéletre vonatkozó dokumentumok számbavétele?
5. Esettanulmányok, beszámolók kapcsolódnak-e a témához? Szükséges-e felvételük?
6. Tankönyvek, népszerűsítő irodalom felvétele kívánatos-e?
7. A tárgynak vannak-e jellegzetes dokumentumfajtái?

A szempontok következő csoportja a bibliográfia minőségére vonatkozik.

1. A céltól függően a bibliográfia egészét tekintve milyen legyen?
2. Milyenek legyenek a bibliográfia területi (földrajzi) határai? Milyen országok, nyelvek irodalmát kell számbavenni?
3. Milyenek legyenek a bibliográfia időbeli határai? Mikortól meddig terjedő időre vonatkozzék?
4. Kell-e, ha igen, milyen szelekciós elvet érvényesíteni tematikai, nyelvi földrajzi oldalról, dokumentumfajtára, műfajra tekintettel?
5. Milyen legyen a bibliográfia szerkezete, részei? A főrész mit tükrözzön, ettől függően tematikai, kronologikus, topográfiai, vagy személyi-intézményi szerkesztési elvű legyen-e? Ezen belül mechanikus vagy szisztematikus? Mutatók? Utalások? Legyenek-e tételek „ömlesztve”, melyhez a mutatók sokasága tartozik?
6. Tartalmazzon-e szöveges részeket, pl. annotációkat, referátumokat, ezekre milyen előírások vonatkozzanak?
7. Tervezzük meg a szurrogátum (tétel) egészét: azonosító (hivatkozási) kódok vagy tételazonosítók, bibliográfiai leírás, indexelő-osztályozó eljárás, szabad szövegek. Hol alkalmazható analitikus leírás? A szurrogátum milyen egyéb, (akár szabványokban nem említett) adatokat tartalmazzon?

A tervezés utolsó szakasza a munkafolyamat előkészítése. Ez a rész a bibliográfiai munka elkezdésének első feladatcsoportjaként is felfogható. A következő lépésekkel kell számolni.

1. Munkatársak között **elosztjuk a feldolgozandó forrásokat**. Ezek kétfélek: egyrészt más bibliográfiák, katalógusok, másrészt azok a folyóiratok, gyűjtemények, amelyeket e feladat keretében kell átvizsgálni az autopszia alapján. Arra kell számítani, hogy az előző esetben (tételek átemelése más forrásokból) a leírások különbözőek lesznek. Dönteni kell a módosítandó és kiegészítendő adatokról.

Szakjelzetek esetén szinte elkerülhetetlen a beavatkozás, különböző külső források szakjelzeteit aligha lehet változtatlanul áttemelni, vagy egyáltalán nem lehet.

2. Az **inputtal** kapcsolatos más kérdések tisztázása. Ha a feldolgozást számítógép támogatja, akkor vagy munkalap kívánatos hozzá (erről végezhető a rögzítés), vagy a közvetlen adatbevitel számára (pl. hordozható számítógépen) alkalmazott szoftver input moduljának megjelenítése kívánatos, a számítógép a munkafolyamatnak ebben a szakaszában adatbeviteli eszköz. Úgy kell az input elkészítését megszervezni, hogy az eredeti forrást (pl. folyóiratot) még egyszer ne kelljen kézbe venni.
3. Kidolgozzuk az anyaggyűjtés minden tétele számára azokat a **rövidítéseket**, jeleket, amelyet a bibliográfiában alkalmazni fogunk: folyóiratrövidítések, intézményrövidítések, utalók rövidítései stb. Pl. a Ekv:KM a Kovács Máté emlékkönyvet jelenti, a KCSA a Kőrösi Csoma-Archívumot, a MNB a Magyar Nemzeti Bibliográfiát. A rövidítéseknel igyekezzünk alkalmazkodni a már kialakult szokásokhoz. Hasonlóan ebben döntünk az írásjelek használatáról, az átírási szabályokról stb. A bibliográfiának ebben a tekintetében is egységesnek kell lennie.
4. Fel kell írni a bibliográfia elkészítésének teljes **munkamenetét**, benne az anyaggyűjtést is. Ezen belül arra kell vigyázni, hogy léteznek munkafázisok, amelyeknek közömbös a munkamenetben elfoglalt helye, de vannak, amelyeknek feltétlenül meg kell előznie egy másikat. Pl. lehet olyan forrás, amelynek feldolgozását először vagy más folyamatrészeket megelőzően kell elvégezni. A munkamenet előírja a tevékenységek sorrendjét. Ebbe a sorrendbe kell beiktatni az ellenőrzés helyét is.
5. Gondoskodni kell arról, hogy a munkatársak a menet közben felmerült problémáikat meg tudják vitatni, kérdezni tudjanak, Erre a célra **konzultációs** lehetőséget kell számukra biztosítani.
6. A folyamat elindulása előtt ajánlatos néhány tétellel **gyakorlatot** tartani, közösen kell lehetőleg a források változatos fajtáiból származó néhány tételt feldolgozni. A gyakorlat közelebb hozza a munkatársak gondolkodását a tárgyszavazásról, de terjedjen ki a referálásra, annotálásra (ha van); a bibliográfiai leírásnak sem árt.
7. A munka befejeztekor azt kell ellenőrizni, hogy az anyaggyűjtés valóban **befejezhető-e**? Ennek során újra átvizsgálható a források jegyzéke (mindegyikre sor került-e), de találomra kiválasztott néhány tétel esetében meg kell győződni arról, valóban szerepelnek-e az összegyűjtött anyagban. Azt is ellenőrizni kell, hogy vannak-e hiányok szurrogátumokban, pl. annotációk, szakjelzetek, utalások stb.

A feladat következő nagyobb munkaszaka a bibliográfia **szerkesztése**.

Bármilyen bibliográfia készül, bármilyennek tervezték is kész változatát, a szerkesztés **első lépése** az, hogy a tételeket **szoros betűrendbe** rendezzük. (Előrendezés.) Ennek az a célja, hogy a többször szereplő tételek összekerüljenek, közülük csak egyet hagyunk meg, (a legteljesebbet), a többit selejtezzük. Ugyannak a tételnek többszöri szereplése szinte elkerülhetetlen. Egy folyóirattanulmány felvétele elkészül a folyóirat feldolgozásakor, de más bibliográfiákból is előkerül, amelyek már a folyóiratot repertorizálták; szakkibibliográfiából, de egy könyvtár tematikus katalógusából is. A szoros betűrend összehozza az azonos tételeket. Másként kell eljárni, ha egy tanulmány többször jelenik meg, pl. egy folyóiratban, majd egy tanulmánygyűjteményben is. Ilyenkor is egyszer szerepeljen egy helyen a teljes leírás, de meg kell jegyezni logikus helyén a későbbi megjelenést, pl., hogy „ugyanaz” és fel kell tüntetni a tétel másik (többi) előfordulási helyét. Erre pedig azért kell ügyelni, mert egy tanulmány értékét jelzi, ha többször lát napvilágot. A későbbi megjelenés akár 40-50 évet várathat magára.

A szoros betűrend után kell kialakítani a **bibliográfia fő részét**. (Adatbázis építésekor nem, ez a munkaszakas csak a nyomtatott vagy más papír-alapú bibliográfiákra vonatkozik.) A főrész szerkezetéről már a tervezés során döntés született, s ennek megfelelően szükséges a szurrogátumok céduláit csoportosítani vagy rendezni. Szakrend, szisztematikus helyrend vagy időrend alkalmazásakor először átfogó csoportok alakulnak ki, majd ezeket kell addig finomítani, amíg egy-egy alcsoportba már emészthető mennyiségű, cédula kerül. Az a követendő elv, hogy annyi cédula (szurrogátum) kerüljön egy helyre, egy csoportba, amennyi egyszerre áttekinthető. A csoportok kialakulása után a legkisebb csoportokban (a csoporton belül) szereplő 10-30 tétel mechanikus rendben szerepelhet. (Nem kötelező valamennyi csoportban ugyanazt a mechanikus rendet alkalmazni!)

Ha minden szurrogátumnak megvan a maga helye, akkor az már a végleges sorrend, a tételeket sorszámozzuk vagy tételazonosító kóddal látjuk el. Ezután készülnek el a mutatócédulák. Azért az azonosító számozás után, mert ez a szám vagy kód szerepel a mutatóban. Akkor kell ezt alkalmazni, ha egy tétel több szakcsoportba kívánkozik. A tétel egyik (első vagy fontosabbnak ítélt) helyre kerül, a többi helyen csak az azonosító képviseli.

Másfajta utalók is lehetnek: szinonimákról „lásd” (L vagy l alak elég) vagy tartalmi-tematikai kapcsolatot tükröző „lásd még”, LM vagy lm utalás. Az LM mindig kétirányú!

Utalás nemcsak egyes tételekről mutathat más tételekre, hanem a bibliográfiai csoportról szerkezeti egységekre. Az utalás ilyenkor „lásd

még“ típusú. Pl. egy pedagógiai bibliográfiában az „Iskolatörténet“ szakcsoport utalhat: LM Iskolai értesítők
Művelődéstörténet.

Mivel kétirányú az utalás, fordítottja is él: Iskolai értesítők LM Iskolatörténet. Tárgyszavak alakváltozatairól, nevek variánsairól is készül utalás. Pl. 3K L Könyv, Könyvtár, Könyvtáros.

Ha a főrész teljesen kész, nyomdakész állapotban van, akkor ezt rögzíteni kell. A továbbiakban ugyanis ugyanezekből a cédulákból készülnek a **mutatók**. A mutatókban nem szabad a teljes tételt leírni, csak a neveket, helyneveket, tárgyszavakat, egyéb ismérveket az azonosító kóddal együtt. Az indexeket is rögzíteni kell.

Léteznek bonyolultabb, nagyon kifinomult mutatók. Elterjedtek a permutációs technikával előállított indexek, különböző szempontokat kombináló mutatók is. Mutatókkal nem szabad takarékoskodni. Az azonos szerkezetű mutatók összeoszthatók (pl. nevek, földrajzi nevek, tárgyszavak egy betűrendben), a szétaprózott mutatók nem szerencsések. De erről az adott bibliográfiai tételek alapján szabad dönteni.

Ezt követően kell megírni a bibliográfia használati utasítását, hozzá csatolni a rövidítések feloldását. Végül előszó (vagy utólagos ismertetés) a felhasználónak szóljon a bibliográfia céljáról, használhatóságáról, helyéről a bibliográfia rendszerében, a szelekciós elvekről, a bibliográfia hiányairól, esetleg a készítés nehézségeiről. Az előszó informatív legyen, kerülje az általánosságokat.

A bibliográfia teljesen kész tehát. Kiadható lektorálásra. Ezzel párhuzamosan hátra marad a karbantartásának megszervezése. Ki kell jelölni felelős személyt, aki az újonnan megjelent tételeket gyűjti, vagy a bibliográfia pótlását, folytatását végzi.

Végezetül az utolsó nagy munkafázis a bibliográfia **használatba adása**.

1. Meg kell szervezni a terjesztését: könyvesboltok, könyvtárellátó jöhet szóba, de gyakran csak a készítő könyvtár terjeszti. (Utóbbi vitatható.)
2. Ki kell alakítani a csomagolást, postázó részt, vagy ezzel a munkával egy személyt kell megbízni.
3. Dönteni kell gazdasági kérdésekben: pl. mennyiért értékesíthető? El kell végezni a gazdasági elszámolást. (Pályázati pénzek, helyi erőforrások, különböző támogatások.)
4. Határozni kell a propagandáról, esetleg ismertető röplapok, hirdetések, plakátok sorsáról, a készítésüktől a szétterítésükig.
5. Össze kell állítani azok listáját, akik tiszteletpéldányt kapnak.
6. Gondoskodni kell a sajtó (szaksajtó) tájékoztatásáról.

7. Meg kell szervezni a bibliográfia bemutatását egy rendezvény keretében, amely lehet akár ankét, vita is, vagy egy ülészak egyik napirendje. Itt is fontos a meghívandók jegyzékét előre összeállítani. Az ankét vagy bemutató során a könyvtár kérje hallgatóságát, hogy a bibliográfia használatának tapasztalatait jelezzék vissza. A könyvtárnak a visszajelzéseket elemeznie kell.

Irodalom

Kertész Gyula: A bibliográfák készítésének elméleti és módszertani kérdései. In: Bibliográfiai tanulmányok. Bp. 1978. OSZK. 204-221. l.

Ajánlott irodalom

Máder Béláné: Könyvtári tájékoztatás 4. köt. Tanárképző Főiskola jegyzete. Bp. 1978. 1. Függelék: Bényei Miklós: A bibliográfák készítése.

Ellenőrző kérdések

1. Bármely tervezés, így a bibliográfák tervezése is a kész produktumból indul, visszafelé határozza meg a teendőket. Mi lehet ennek az oka?
2. Milyen tényezőket vizsgál meg a bibliográfia körülményeinek, környezetének tanulmányozásakor?
3. Milyen szempontjai vannak a bibliográfia gyűjtőkörének meghatározásának?
4. Nyomtatott bibliográfák főrészének milyen lehetséges szerkezete lehet?
5. A bibliográfiai adatgyűjtéshez milyen forrásokat használ?
6. Más bibliográfiákból átvett tételek szakjelzeteit, indextételét tudja-e használni? Mi a teendő?
7. Mi a célja az előrendezésnek?
8. Az utalásoknak milyen típusait ismeri?
9. Más tantárgyban tanultak alapján írja le, hogy összetett, többtagú kifejezéseket hogyan szerepelteti a mutatókban?
10. Milyen tennivaló adódik a bibliográfia megismertetésére, használatának biztosítására?

Válaszok a kérdésekre

1. Koordinálatlan, céltalan lépések sorozata keletkezne, ha a bibliográfia szerkesztője nem tudja, mit miért csinál, a részletek csak az egész ismeretében értelmezhetők. Egyébként a szerkesztői munka szétesne.

2. Szükségességét, célját, használó csoportjait, rendszerbéli helyét a bibliográfiák között, a hozzá illeszkedő más bibliográfiákat, módszereket, a terjesztés feltételeit.

3. Tartalmi-tematikai körülhatárolás a határterületekkel együtt, dokumentumtípusok, műfajok, helyi és időbeli körülhatárolás.

4. Tárgyi-tematikai, műfaji, helyrend és időrend, alkotók és intézmények nevei szerint; mindegyik lehet mechanikus vagy szisztematikus. A főrésztben a szerkezet lehet akár rendezetlen is, ebben az esetben a mutatók sokasága épül hozzá.

5. Saját adatgyűjtés autopszia alapján az elsődleges források feldolgozásával (folyóiratok, gyűjtemények), másfelől már elkészült bibliográfiák, katalógusok tételeinek átvételével, mely tételeket egységesíteni kell.

6. Nem, különböző tárgyszavak, szakjelzetek egy rendszerbe nem ilhetnek. A tételek indextételét újra el kell készíteni.

7. Ki lehet iktatni a többször felvett tételeket.

8. Tételről másik tételre, illetve csoportról csoportra utalás; névalakok, tárgyszavak változatairól. Utalás két típusa: lásd, illetve a lásd még.

9. Összetett kifejezések permutált változatairól is utalás készül.

10. A terjesztés, a szétküldés teendői, finanszírozás kérdései, propaganda, a sajtó tájékoztatása, bemutató rendezvények.

Feladatok

1. Állítsa össze a bibliográfiakészítés műveleteinek jegyzékét, majd rendezze aszerint, hogy milyen sorrendben lehet ezeket elvégezni, melyik műveletek végezhetőek párhuzamosan, melyeknek nincs szigorú, kötött sorrendi helye?

2. Tervezzen adatlapot egy Ön által elképzelt ajánló bibliográfiához! Szerepeltetni kell a szurrogátum valamennyi lehetséges elemét!

3. Egy elképzelt sajtóbibliográfia számára készítsen annotációt meggyéje élő sajtótermékeiről (napilapok, folyóiratok stb.).

4. Tegyük fel, ajánló bibliográfiát készít a mai Magyarország megismertetésére. Dolgozza ki a válogatás szempontjait!

5. Tanulmányozza a Magyar Pedagógiai Irodalom folyamatos bibliográfia indexét! Írja le tapasztalatait, különös tekintettel az elérési ismérvek (tárgyszavak) mellett mindig megjelenő kontextusra (szöveggörnyezetre)!

8. FAKTOGRÁFIAI ESZKÖZÖK A TÁJÉKOZTATÁSBAN

Hasonlóan a bibliográfiai részekhez, ez a lecke is csak az általános eszközökkel foglalkozik. A hallgató viszont érzékelt már, hogy nincs éles határ az általánosnak mondott és a szaktudományi eszközök között.

A faktográfiai tájékoztatásban a kérdés mindig adatra, tényre, valamilyen kifejezés jelentésére, definícióra vonatkozik, magára az ismeretre van szükség és nem annak irodalmi forrására. A rendelkezésre álló igen változatosak és sokfélék.

Enciklopédiák, lexikonok

Az enciklopédiákat is az az igény hívta életre, hogy a tudósok, de tágabban értelmezve az egész szellemi élet szerette volna az emberiség tudását egy egységes egészként szemlélni-látni. Ennek az indítéknak termékenyítő ereje a hallgató számára már az általános bibliográfiák születésekor tapasztalható volt. Csakhogy egyre kevésbé létezhetett olyan mű, amelyik az egész emberi tudást szintézisbe foglalja. Igen nagy ötlet volt, hogy mégis egy nagyobb mű összegezze a tudás egészét, de részletekben, kisebb darabokban s ezekhez a tudás-darabkákhoz egy-egy címszó alapján lehessen eljutni úgy, hogy a mű szerkezetét e címszavak (mechanikus) rendje adja. A 18. században meg is született a mai értelemben vett enciklopédia. Előzményei ugyan visszavezethetők az ókorra, ez is görög, illetve görög-római hagyaték, mint szinte minden az európai kultúrában.

A szó is görög eredetű, teljes tudományt, a tudás egészét jelenti. Mai értelmű enciklopédia 1728-ban Angliában látott napvilágot Enciklopédia vagy a művészetek és tudományok egyetemes szótára címmel (Cyclopaedia or an Universal Dictionary of Arts and Sciences). Ez volt a Nagy Francia Enciklopédia mintája; az utóbbi a 18. század második felének meghatározó munkája, amelyet a kor mintegy százötven vezető francia tudósa írt, köztük olyanok, mint Diderot, Voltaire, Rousseau, Holbach és mások. A műnek máig tartó hatása van, alkotóikat egyszerűen csak enciklopédistáknak hívják. 1979-ben (szinte napjainkban) reprintben jelent meg kiadása. A 35 kötetre rúgó munka főszerkesztője Voltaire és D'Alambert voltak.

Az enciklopédiák mind a mai napig sok tartalmi és módszertani hagyományt őriztek meg a mai napig.

Mindenekelőtt azt, hogy címszavai inkább általános, átfogó kifejezések, a hozzá tartozó részletező, specifikus fogalmakat ezeken belül tárgyalja. Így mód nyílik arra, hogy egy-egy címszó kifejtése tanulmányértékű legyen, mert az összefüggéseket, a részleteket is összefogó generikus címszavak alatt jobban lehet nyilvánvalóvá tenni. Ezért a címszavakat hosszabb magyarázatok, kifejtő szövegek követik. Szemben a lexikonokkal, amelyek inkább több részletező, specifikus fogalom rövid terjedelmű magyarázatát nyújtják.

Az enciklopédiához hozzá tartozik, hogy a címszavakat aláírják vagy szignálják, szerzője személyes tekintélye és felelősségvállalása áll mögötte. Közül néhány tételes bibliográfiát is a további tájékozódás miatt. Lexikonoknál az aláírás kevésbé divatos.

A pontos definíciók, szakszerűség és tárgyilagosság követelményét szinte említeni sem kell, annyira kézenfekvő.

Enciklopédia és lexikon között a fentiek ellenére nincs éles határ. Gyakran össze is tartoznak. A legjobbnak tartott enciklopédia és lexikon, az Encyclopedia Britannica egyik része enciklopedikus, neve szerint macropaedia, átfogó, nagy egységekben építkezik, másik része lexikonhoz hasonlít, az ún. micropaedia. Hozzájuk tartozik egy „bevezető” rész, a propaedia a mindenhol érdekes címszavakkal és a mutatókkal.

Természetesen a világ nagy enciklopédia vállalkozásai idestova kétszáz éves múltra tekinthetnek vissza, nem egy enciklopédiát vagy lexikont adnak közre, hanem ezek egész családját, egymás követő nemzedékeit: általános enciklopédia, ugyanaz rövidítve lexikonként, szaklexikonok egész sorát. A vállalkozás csak így remélheti, hogy valami megtérül a hatalmas összegből, amibe kerül.

Abban már nagyobb eltérések mutatkoznak, hogy mit választanak címszóként és a címszavak egyes fajtáinak milyenek az arányai. A címszavak néhány fajtáját érdemes megemlíteni.

Személynevek,
intézmények, szervezetek, testületek nevei,
orgánumok nevei (Irodalmi Újság, Pravda, Le Monde),
földrajzi kifejezések (kontinensek, országok, települések,
természetföldrajzi nevek),
természeti jelenségek (szél, áradás, hősugárzás, fagy),
természeti objektumok (Hold, galaxisok, vulkánok),
élőlények (mikroorganizmusok, növények, állatok) nevei,
anyagnevek (hélium, bazalt),
emberi alkotások, épületek, létesítmények (hidak, gátak, bazilika,
Escorial),
események (Mohácsi csata),
folyamatok (betegségek, tágulás, emésztés, alvás),

tudományok nevei, tudományos kifejezések (szociológia, impakt faktor, függvény).

A felsorolás folytatható. Az enciklopédiát-lexikont jellemzi, hogy pl. a természetre vonatkozó és természettudományi kifejezések aránya hogyan viszonylik a humaniorák köréhez tartozó vagy társadalmi vonatkozású címszavakhoz.

A lexikonok egyik legnagyobb erénye a következetes adatközlés. A használnak tudnia kell, milyen adatokra számíthat. Pl. személyek esetén ugyanazokat az adatokat kell közölni (név és változatai, születési hely, év, iskolák stb.). Nem fordulhat elő, hogy egyik írónál szerepel a születés helye, a másikonál nem. Legalábbis az azonos terjedelemmel szereplő (azonos jelentőségű) személyek esetén nem fordulhat elő.

A lexikonoknak is kialakulnak a szakterületekre, szaktudományokra vonatkozó változatai. Ezek a szaklexikonok. Mivel mindig az adott szakterülethez igazodnak, egészen különlegesek is vannak közöttük. Példának az irodalom (művészetek) területéről említhető az irodalmi (művészi) **témák** lexikona, a címszavakat igen igényes irodalmi stílusban írták. (Kiadójáról elnevezve ilyen az ún. Bompiani, amely iskolát teremtett.)

A hazai enciklopédiák megjelenését a 17. századra tehetjük, Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediá-ja 1653-ban jelent meg, benne összefoglalva igen korszerű felfogásban a kor tudományos ismeretei. A mai értelemben vett enciklopédiák, lexikonok gondolata a reformkorban született, a nemzeti megújulásnak e korszakában. 12 kötetben még 1839-ben jelent meg a Közhasznú esméretek tára, a népszerű német „társalgási” lexikon, „a Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmazva.”

A századvég pedig meghozta máig felül nem múlt, rendkívül igényes lexikonunkat, a Pallas nagylexikont, „az összes ismeretek enciklopédiájá”-t, 18 imponáló kötete 1893-1900 között látott napvilágot. Színvonalára jellemző, hogy elkészítették CD változatát, a Magyar Elektronikus Könyvtárban hálózaton keresztül is kérdezhető (mek.iif.hu címen). Az olyan lexikonok, mint a Pallas, soha nem évülnek el, csak a 20. században keletkezett tudományos kifejezések, létesítmények, a 20. századi személyek nem találhatók benne, a 19. század végéig keltezhető demográfiai adatai is érvényesek. De ami benne van, annak hitelessége, megbízhatósága mintaérvényű.

A Pallas Kiadó üzletileg bele is bukott vállalkozásába, a jogokat megvásárolta a Révai, így született meg a Révai nagy lexikona (1-21 köt. 1911-1935) még mindig kitűnő szerkesztői gondozásban, kiegészítve. Sőt, még 1945 után is kiegészítő két kötet gazdagította a lexikon családot, mi több, 1997 óta (!) Révai új lexikona is elindult.

A Révai után több kiadó is előállt általános lexikkal, ezek azonban messze elmaradtak a Révai, méginkább a Pallas igényességétől.

1945 után merült fel az igény arra, hogy marxista szemléletű enciklopédia vagy lexikon szülessen, amely „... segítséget nyújt abban, hogy korunk tudománya, a marxizmus-leninizmus szellemében helyes ítéletet alkothassunk a múlt és jelen nagy eseményeiről, eszméiről és embereiről“, így írja az Új magyar lexikon előszava. Akadémiai Kiadó gondozta, 1959-1962-ben jelent meg 6 + 1 kötetben. Ennek a lexikonnak pontosan abban áll gyengesége, amivel az előszó hivatkozik: egy már akkor is túlhaladott ideológiához kötődött dogmatikus szellemben. Szerencsére - ez a réteg igen sikeres a lexikonban - a természettudományi címszavak mentesek az ideológiai hatástól (zömük legalábbis) és igen gondosan írták meg őket.

Az Akadémiai kislexikon (1-2. köt. 1989-1990) rövid címszavakból álló vállalkozása után már a rendszerváltozás után 1993-tól jelenik meg a Magyar nagylexikon, jelenleg a 11. kötet a Kim-Lem betűnél tart. Mivel az MTA vállalkozásaként indult (az Akadémiai Kiadó fenntartott egy lexikonszerkesztő részleget a szótárszerkesztőségek mintájára), az Akadémiai Kiadó kezdte el megjelentetését. Ez a nagylexikon átélte a lexikonkészítés kálváriáját. Jelenleg (az 5. Kötetből) egy Magyar Nagylexikon Kiadó jelenteti meg. Egy időben sorsa is bizonytalan volt.

Előszava - Kosáry Domokos írta - büszkén vallja, hogy a Pallas útrabocsájtása után 100 évvel jelenik meg, majd azt írja: „... önmagára valamit is adó nemzet arra törekszik, hogy egyszerre vessen számot az emberiség történelme során felhalmozott tudással, s reprezentatív, átfogó nagy enciklopédiában vagy lexikonban foglalja össze, örökítse meg az általa értékesnek, fontosnak tartott tudásanyagot. Nem véletlen, hogy a könyvkiadás homlokterében mindig is ezek a nagy vállalkozások álltak s állnak ma is...“

A jól szerkesztett és gazdagon - gyakran színesen, jó térképekkel - illusztrált nagylexikon rendelkezik a lexikonok és enciklopédiák legjobb tulajdonságaival, ám helyenként még nem mentes az osztályharcos sztereotípiáktól. Ám ezek nem hivatkozók, nem bántók. Tudományfelfogása azonban korszerű abban az értelemben, hogy lexikonok csak a már kiforrott tudományos elméletek álláspontján állhat; helyenként hullámozó színvonalú.

Lexikonaink sorát gazdagítják azok a törekvések, amelyek eredménye, hogy egy-egy külföldi lexikoncsaládnak rendszerint kislexikon változatát magyarul adják ki. Ilyen a híres francia Larouss, (Magyar Larousse. Enciklopédikus szótár. 1-3. 1991-1994, Akadémiai Kiadó), a másik említésre méltó a Britannica Hungarica Világenciklopédia, melynek kiadása folyamatban. A magyar kiadás mindkettőben kiegészült magyar szócikkekkel.

Kanadában Bagossy László szerkesztésében látott napvilágot az Encyclopaedia Hungarika (Hungarian Ethnic Foundation, 1992-1998.)

Életrajzi tájékoztatás

Az életrajzi tájékoztatás klasszikus könyvtári feladat. Talán nem túlzás állítani, hogy az első tájékoztatási eszközök biográfiaiak voltak, életrajzgyűjtemények „nevezetes férfiak“-ról. Olyan hatalmas ez a terület, mint maga a bibliográfiai tájékoztatás. Van is a bibliográfiák és életrajzgyűjtemények átfedésével keletkezett közös rész, amely az életrajzi bibliográfiákban, biobibliográfiákban ölt testet.

Az életrajzi tájékoztatásban is sokrétű feladat keletkezik.

Először aszerint válnak szét az eszközök, hogy **csak írókra, alkotók-ra** korlátozódik, **vagy bárki nevezetes személyre** is vonatkozik: közéleti személyek, politikusok, sportolók, üzletemberek kapnak helyet benne. A felsorolást egészen a botrányhősökig vagy hírhedtté vált bűnözőkig lehetne folytatni. Egy USA-béli folyamatos életrajzi szolgáltatásnak az a szempontja, hogy mindenki bekerül a tájékoztatás vérkeringésébe, akikkel a sajtó (a bulvársajtót beleértve) foglalkozik.

Másodszor az eszközök aszerint csoportosíthatók, hogy **visszatekintőek**, azaz retrospektívek és rendszerint már lezárult életpályával rendelkező személyek életrajzát ismertetik, illetve éppen az **élőkkel foglalkoznak, kurrenssek**. A retrospektívek között hatalmas életrajzgyűjtemények, már klasszikusnak számító összeállítások is akadnak.

Az **általános** életrajzgyűjtemények mellett szinte minden **szakterület** gondoskodik **szakmai** életrajzi eszközökről. Az utóbbiban is igen nevezetesek és gyakoriak az irodalmi, írói életrajzgyűjtemények.

Végül az **egyetemes** életrajzgyűjtemények mellett a **nemzeti** eszközök típusát kell megkülönböztetni.

Az életrajzi tájékoztatás eszközeihez tartoznak az **álnévlexikonok** és **névtelen** művek szerzőit tartalmazó összeállítások.

Minden biográfiai eszközről tudni kell, hogy milyen adatok találhatóak benne, mit jelent az ő esetében az „életrajz“? Pl. közli-e a személy portréjának lelőhelyét? Hol állítottak szobrot számára? Van-e festmény róla? Hol vannak emlékhelyei? (Ezek az ún. ikonográfiai adatok.) Közli-e a személyről írott fontos munkák jegyzékét? Díjakat közöl-e? Olyanok is vannak, amelyek közlik (élő személyek) postai címét, telefonját, e-mail adatait. (Elsősorban tudósok esetén. Színészek, politikusok esetében megfontolandó a fölösleges zaklatások miatt. Elég, ha munkahelyi megkeresést tesznek lehetővé.)

A magyar életrajzi lexikonok a magyar nemzeti bibliográfiai rendszer keretében található majd, mivel köztük a biobibliográfiák a legjelentősebbek, ezért inkább oda kíváncsoznak.

A külföldi - egyetemes és nem magyar nemzeti - eszközök közül is csak a műfajokat említjük.

Igen elterjedtek az ún. „ki kicsoda” típusú lexikonok, angol nevéről rövidítve a who's who-k. Élő személyek adatait közli, megjelenésük folyamatos. Jelentős köztük The International Who's Who, amely már 64. évfolyamába lépett, tárgyilagossága miatt a műfaj mintájává vált. CD-ROM változatát is előállítják.

A who was who (ki volt ki) ennek a műfajnak változata.

A Saur Kiadó (München) szinte specializálódott az életrajzgyűjteményekre. Érdeemes megjegyezni, hogy Ki ki volt a korábbi Szovjetunióban (Who was who in the former Soviet Union) és a Ki kicsoda a korábbi Szovjetunióban (Who is who in the former Soviet Union) hazánkban is érdeklődésre tarthat számot. A Saur vállalkozása nemzetközi, az afrikai, ázsiai kontinens országait is bevonta vállalkozásába. Valószínű, hogy forradalmasította az életrajzi tájékoztatást az IBA (Nemzetközi biográfiai Archívum, Internationale Biographische Archive) vállalkozásával, amely egyes nemezek vagy nagyobb régiók életrajzi lexikonait kumulálja. Megjelent természetesen a német sorozat, készül az afrikai, amerikai, az arab-iszlám, ausztrál, de a balti országok, cseh és szlovák, külön az indiai, japán, kínai, koreai kumuláció, de a spanyol, dél-amerikai is, török, zsidó biográfiai archívum. Természetes, hogy a magyar is előkészületben van. Nyomtatott index kötetekben jelenik meg és CD-ROM-on a nemzetközi mutató (Internationaler Biographischer Index CD-ROM), amely elérhető a kiadó honlapján (www.saur.de). Még egyszer az IBA tartalmát érdemes említeni: azoknak a személyeknek jegyzéke, akikről egyáltalán életrajzi forrás áll rendelkezésre, a név mellett a személy legfontosabb adatai (persze: arra kell gondolni, hány azonos nevű személy létezik benne!), mint pl. a név változatai, születési-halálozási adatok, foglalkozás. Utána írott életrajzának lelőhelye található.

Irodalom

A bibliográfiától az adatbázisig. 362-367. l. In: Könyvtárosok kézikönyve 2. Bp. 2001. OSIRIS

Ellenőrző kérdések

1. Mikor születtek meg a mai értelemben vett enciklopédiák? Mi volt ennek az oka?
2. Milyen különbségeket lát enciklopédia és lexikon között?
3. A címszavaknak milyen típusával találkozunk enciklopédiákban és lexikonokban?
4. Milyen követelményeket támaszt velük szemben?
5. Az 1945 előtti időktől milyen fontos lexikonvállalkozásról tudunk hazánkban?
6. Melyik külföldi lexikonok (változatai) jelentek meg magyar nyelven?
7. A Magyar Nagylexikon egyik kötete alapján állapítsa meg, milyen címszótípusai vannak?
8. Milyen típusokba sorolná az életrajzi tájékoztatás eszközeit?
9. Milyen műfaj a Ki kicsoda?
10. A Saur Kiadó IBA programjának mi a lényege?

Válaszok a kérdésekre

1. A 18. században, Angliában, majd Franciaországban (enciklopédisták munkája nyomán). Oka az volt, hogy az egész emberi tudást ebben a formában lehetett rendszerezetten összefoglalni.

2. Az enciklopédia címszavai generikusabbak (részletező címszavakat is ide utalják - a lexikon címszavai specifikusabbak. Az enciklopédia tudományosabb, összefüggésekre koncentráló - a lexikon népszerűsítőbb, rövidebb magyarázatokat ad. Különbség még: szignálják a címszavakat vagy nem, ad-e bibliográfiát vagy sem. A kettő közt nincs éles határ, a kettőt kombinálják is. (Ld. Britannicában macropaedia-micropaedia).

3. Nevek, földrajzi kifejezések, természeti objektumok, emberi alkotások, élőlények nevei, természeti jelenségek, tudományok nevei, fogalmai, törvényei, eseményeik, folyamatok stb.

4. Az első (közhasznú eszméreték tára 1839-ben jelent meg. A német Conversation's-Lexikon mintájára) fordításával.

5. Legfontosabbak: Pallas, Révai

6. Larousse, Britannica.

7. -

8. Nevezetes személyekről vagy csak írókról. Retrospektív (rendszerező) vagy kurrenszek. Általánosak és szakmai életrajzgyűjtemények. Egyetemesek vagy nemzetiek. Hozzájuk tartoznak az álnévlexikonok, névtelen művek szerzőinek lexikonai.

9. Nevezetes személyekről folyamatos tájékoztatást nyújt röviden az életrajzi adatok, foglalkozás mellett néhány szoros pályakép, esetleg postai cím vagy más elérhetőség közlésével.

10. Már meglévő életrajzgyűjteményekhez készülő nemzetközi index: akiről létezik életrajz, annak közli forrását. Minden kontinensre kiterjed. CD-ROM-ra épül.

Feladatok

1. Autopszia alapján írjon 2-3 oldalas ismertetést a Pallas nagylexikonról!

2. Válasszon ki egy címszót (nem lehet személynév) és hasonlítsa össze legalább három lexikon alapján az azonosságokat, különbségeket jellemző jegyeket, akár táblázatos formában. (Terjedelem, illusztráció, közölt adatok fajtái stb.)

3. Lexikonaink alapján válasszon ki egy nevezetes személynek, alkotónak az életrajzát. Hasonlítsa össze legalább három mű alapján a 2. feladat mintájára!

4. Elemessen egy Ön által választott szaklexikont 2-3 oldalon!

5. Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába (Bp. 2000. OSIRIS) c. műve I. kötetének alapján keressen életrajzi forrásokat valamelyik (Ön által választott) szomszédos országra vonatkozóan!

Szótárak

Kialakulása

A szótár valamely nyelv szókészletének vagy e szókészlet egy részének rendszerező számbavételére szolgáló eszköz.

A tájékoztatásban minden szakterületen használatos. Indokolatlan a szótárakat egy-két tudomány (nyelvtudomány, irodalomtudomány) keretei közé szorítani.

Alább a szótártípusok felvázolásával magyar nyelv szótárait lehet vázlatosan megismerni, de legfontosabb szótárainkat ismerni is kell. Ennek alapján bármely más nyelv szótárai elképzelhetők, a többi nyelv körülbelül ugyanezeket a szótárakat hívta életre.

Nehéz megbecsülni a magyar nyelv szavainak számát, mert a becslés attól is függ, mit tekintünk szónak vagy szótári szónak. Összes szavunk 800 ezerre tehető, de ha pl. önálló szótári egységként kezeljük a

határozószókat (pl. nagy-nagyon, ernyed-ernyed) vagy az igeneveket, akkor szavaink száma a másfélmilliót is elérheti. Egy tanult felnőtt kb. 50 ezer szót ismer, ebből aktívan mintegy 10 000-et használ. Arany János szókincsét 20-30 közé teszik, a Petőfi-szótár 22 719 szót tartalmaz. Egy nyelv összes szavához a szakszavak és tájnyelvi szavak is hozzátartoznak.

Szótáraink megjelenése a 18. század legelejére datálható. A sokoldalú erdélyi tudós, Pápai Páriz Ferenc latin-magyar (és magyar-latin) szótára 1708-ban jelent meg, de öt száz évvel megelőzte Szenci Molnár Albert kis latin-magyar és magyar-latin szószedete (1604). Ennek fakszimiléje 1990-ben jelent meg, míg Pápai Páriz szótára öt kiadást is megért, fakszimiléje (az 1767. évi kiadás alapján) 1995-ben jelent meg, nemcsak a művelődéstörténet tisztelgésének okán, hanem mert máig használható.

Szótárírásunk a 18. század végén és a 19. század elején lendült fel. Gáldi László ezt az időszakot nevezte szótárügyünk „legköltőibb korszak”-ának* A költőiség kétszeresen igaz. Ti. költők a szótárírást nemzeti üggyé emelték, Bessenyei, Baróti Szabó, Verseghy, Kazinczy, Csokonai, Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Bajza munkássága kapcsolódott hozzá. Kevesen tudják, hogy Vörösmarty (Toldy Ferencsel együtt) 1838-ban igen kiváló magyar-német szótárat jelentetett meg még Bajza József is segítette munkájukat. Költői munkássága egyébként is Ovidius fordításával kezdődött. Verseghy Ferenc elkészítette az első rímszótárt (ő még végtagoknak nevezi, munkája a Cadentia Lajstroma). Munkájával nem volt egyedül.

De költőinek nevezhető azért is, ahogyan a nyelvet, a szókészletet kezelték. Keresték a nyelv szellemét, ezt a szavak „gyök”-einek, a szógyökök keresésével akarták megtalálni.

A szótárírásnak az is lendületet adott, hogy Marczibányi István (Csanád megye alispánja) egyéb adományai mellett 50 ezer forintot erre a feladatra szánt, a később megalakult Akadémia 1838-tól átvette alapítványa kezelését. Mindezt az emberi nyelv „felséges céljaira” szánták. A család gyarapította is az alapítványt.

A „költői” korszakot 1898 után a „filozófiai” korszak váltotta fel. Azt hirdették, hogy a nyelvtudomány a bölcsélet egyik ága, a nyelv az emberi elme legnagyobb alkotása, benne a mindenség, az Isten nyilvánul meg. El is indították egy „nyelvi enciklopédia” elkészítését, a magyar nyelv első értelmező szótárát. Ez a Czuczor Gergely - Fogarasi János A magyar nyelv szótára. 1-6. (Pest, 1862-1874.) „A” Czuczor - Fogarasi, rövidítve CzF. 110.784 szócikket tartalmaz; a szavak értelmezésén túl szófejtéssel is kísérletezik. Ehhez azonban a nyelvtudomány akkor még fejletlen volt.

* A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp. Akadémiai Kiadó. 1957.

Emberi méltánylásához tudni kell, hogy Czuczor Gergely, a kiváló bencés tanár kitűnő költő volt, de költészetét is visszaszorította a szótár kedvéért. A szabadságharcban játszott szerepe miatt bebörtönözték, de rabságában is a szótáron dolgozott.

Szótárirodalmunk nagykorú lett. A „poetikus“ jelzőt megerősítendő lehet idéznie egyik kései méltatójukat. „Jellemző, hogy a magyar romantikus költészet két legnagyobb alakja, Vörösmarty és Czuczor egyben a múlt század legjelesebb szótárírója is. Czuczorék szótára pedig a legromantikusabb alkotások egyike.“*

Bármennyire is izgalmas a magyar szótárírás története, tele diadalmas állomásokkal és fájdalmas kudarccal, el kell hagynunk ennek fejlődési ívét, főként terjedelmi okokból. Helyette szótártípusokról lesz szó, mindenütt megemlítve egy-két jelentős szótárat.

Szótártípusok

A szótáratokat érdemes **egynyelvű** és **két- vagy többnyelvű** nagy családra bontani. Leckénk az egynyelvűekre helyezi a súlyt.

Az egynyelvűek **első csoportját** azok alkotják, amelyek a nyelv általános szókészletét lehetőleg teljességgel rendszerezik. Három szótártípus sorolható ide:

- értelmező szótárok,
- nyelvtörténeti szótárok,
- etimológiai vagy szófejtő szótárok.

Ez a megkülönböztetés elméleti csupán, mert a gyakorlatban ezek a típusok keveredhetnek, pl. Czuczor - Fogarasi értelmező szótár, de szófejtő is; gyakoriak a nyelvtörténeti és szófejtő, de más kombinációk is.

Az értelmező szótárok megadják a szavak jelentését, jelentés-változatait.

Használatukat példák (gyakran irodalmi-költői idézetek) illusztrálják.

A CzF. után már a múlt században megszületett az ún. Ballagi (Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára 1-2. Bp. 1967-1872), mellőzi az etimologizálást, de felvesz kihalt szavakat és tájszókat is. Jelentős állomás az ún. Balassa (Balassa József: A magyar nyelv szótára 1-2. Bp. 1940), mivel nyelvhelyességi elveket érvényesít, a „helytelen“ szavak után azt közli, hogy mit kell helyettük használni.

A II. világháború után egy-másfél évtizedet kellett várni, amíg megszületett értelmező szótárunk; azóta már két kitűnő értelmező szótár áll rendelkezésünkre.

* Balázs János: Hermész nyomában. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései. 656. l. Bp. 1987. Magvető.

A magyar nyelv értelmező szótára I-VII. (Bp. 1959-1962), rövidítve ErtSz. Az MTA Nyelvtudományi Intézete készítette, főszerkesztői Bárczi Géza, Ország László, számos munkatárs közreműködésével.

Mintegy 60 ezer szócikket tartalmaz, felveszi szókapcsolatait, példái közt szólások, közmondások vannak.

Forrásul a 20. és 19. század magyar köznyelvet elemezték, az írott és beszélt irodalmi és az ún. „társalgási“ nyelvet; benne már meghonosodott idegen szavak is találhatók. Jelöli a kiejtést is. A szavak jelentése és ennek árnyalatát gondosan kimunkálják, stílusminősítőket is alkalmaz (elavult, régies, gyermeknyelv, hivatali nyelv, bizalmas, választékos stb.)

A másik az 1972-ben megjelent EKSz, az Értelmező Kéziszótár. Mintegy 70 ezer szó van benne. Nem a fentiek változata, teljesen önálló szótár, szóanyaga frissebb számos mai „technikai“ szó felvételével, pl. az úrhajózásra vonatkozóakkal.

Az értelmező szótárainkról fontos tudni, hogy a szótárak készítése soha nem ér véget, amíg van közösség, akik a nyelvet beszélik. Az MTA ezért dolgozik a Nagyszótár munkálatain, amelyben a tervek szerint 120 ezernél több szócikk található majd, a készítés kb. 8 millió oldalnyi szöveg elemzésén nyugszik, az utolsó 150 év magyar nyelvének szóállományát tükrözi. A munka első irányítója Gáldi László volt. Jelenleg inkább állagmegőrzés folyik, használatát azonban a Nyelvtudományi Intézetben biztosítják.

A következő idetartozó szótárfajtát a **nyelvtörténeti szótárak adják**. A 19. század születtek az elsők ebben a műfajban is, az ún. Szarvas Simonyi. (Szarvas Gábor - Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár 1-3. Bp. 1890-1893.), amelyhez számos pótlás, kiegészítés készült. Korszerű a Benkő Loránd által szerkesztett A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (1-3. Bp. 1967-1976.) és Barrár Jolán - Károly Sándor Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Bp. 1984. Ebben a műfajban kiemelkedő alkotás Szabó T. Attila Erdélyi magyar szótörténeti tár-a 1-9. Bukarest, 1975-1997. Az 5. kötettől Budapesten és Bukaresten jelenik meg, a 9.-től Kolozsvár és Budapest. Befejezése várható (0 betűnél tart).

Az első csoport harmadik típusaként a **szófejtő vagy etimológiai** szótárt jelöltük meg. Ebben a műfajban egészen kiemelkedő a magyar nyelvtudomány két klasszikusának munkája, a Gombocz - Melich. Gombocz Zoltán - Melich János: Magyar etimológiai szótár. Lexicon critico-etymologicum linguae Hungaricae. 1-17. Bp. 1914-1944. Igen nagy veszteség, hogy a háború megakadályozta folytatását: ez a szótár torzó maradt.

Egy kötetben Bárczi Géza (Magyar szófejtő szótár, Bp. 1941) készített a „művelt nagyközönségnek“ etimológiai szótárát, egyébként a fentebb

említett Benkő Loránd által szerkesztett történeti-etimológiai szótár áll rendelkezésünkre.

Az egynyelvű szótárak első családját tehát az értelmező, nyelvtörténeti és szófejtő szótárak alkotják. A **második szótár család** a szókészlet **egy-egy rétegét**, részét veszik számba. Két fő típus sorolható ide, a nyelvjárási szótárak és a szakszótárak.

A **nyelvjárási** szótár számba veheti egyrészt egy nyelvjárás szavait, az ún. tájszavakat, vagy egy-egy földrajzi terület (akár teljes) szókészletét. Általános tájszótárunk is a múlt században született, Szinnyi József munkája, a Magyar tájszótár I-II. Bp. 1893-1901. (Szinnyi József /ifj./ a bibliográfus id. Szinnyi fia.) Szótárához rögtön kiegészítéseket is közöltek (Gombocz Zoltán). 80 ezer szótári egységét a lelőhely adataival együtt közli. Sokáig kellett várni, amíg napvilágot láthatott az Új magyar tájszótár (I-III., főszerk. B. Lőrinczi Éva, Bp. 1979-1992.)

A tájszótárunkhoz tartoznak az egyes régiók, tájegységek szótárai is. A már említett Erdélyi magyar glosszárium ide is sorolható. De készült szótár a Szamoshátról (Csúry Bálint) a moldvai csángókról (Yrjö Wichmann finn nyelvtudós készítette), az Ormánságról, Szegedről, de a kisebb-nagyobb regionális szótáraknak se szeri, se száma.

A nyelvjárási szótárak azért jelentősek a nyelvtudomány számára, mert egy-egy nyelvjárás a nyelv régi jelenségeit őrzi, a nyelvjáráskutatás ezért a nyelvtörténet számára nélkülözhetetlen.

Azt is tudatosítani kell, hogy a nyelvjárások egy nyelv gazdagságát mutatják, szavaikat, fordulataikat, kiejtésüket használni erény, szépíti a nyelvet. Gyakran összetévesztik a hibás, magyartalan, éppen elszürkítő nyelvhasználattal.

A szókészlet egy-egy rétegét-részét számba vevő szótárak másik nagy csoportja a **szakszótárak vagy terminológiai szótárak**. Gyakorta műszótáraknak is nevezik őket. Rokonságban állnak a szaklexikonokkal. Néhány példát érdemes említeni: műszaki értelmező szótár, orvosi műszótár, zenei műszótár, vadászati szótár, bibliai fogalmi szókönyv stb.

A határok elmosódása miatt akár ehhez a csoporthoz lehetne sorolni az egy-egy szakmához kötődő, mindenképpen rétegnyelvi szótárakat is, mint a diáknyelv szótárai, a katonai szleng szótára, az argó-szótárakat stb. A nyelvnek egy rétegét jelenítik meg az idegen szavak szótára is.

A **harmadik - legszínesebb** - szótár családot azok a szótárak alkotják, amelyeket **valamilyen célra, feladásra szántak**. Rögtön az információs tézauruszokkal érdemes a sort kezdeni, hiszen a tézaurusz szótárként definiálja magát, amelynek lexikai egységeit (deskriptorcikkek) osztályozásra, indexelésre szánják.

Ide sorolhatók a **szinonimaszótárak**, ezek feladata a nyelvi gazdagság bemutatása: mutatják, ugyanazt a fogalmat, dolgot hányféleképpen lehet megnevezni, mondani. Fordítók, írók, referálók, nyelvtanárok stb.

nélkülözhetetlen eszköze. Az első magyar szinonima szótár még 1907-től való (Póra Ferenc: A magyar rokon értelmű szók és szólások gyűjteménye), de Gárdonyi Géza szorgalmazta ezt követően a Magyar szókülön-böztető szótárt, illetve a Magyar szinonim szavak összeállítását. Ő maga egy kis füzetben el is indította megalkotásukat. Érdeemes ismerni O. Nagy Gábor főszerkesztésében, 1998-ban megjelent Magyar szókincstár-át (Alcíme: Rokon értelmező szavak, szólások és ellentétek szótára. Bp. 1998.)

A továbbiakban inkább a szótár műfaji létét kell megjegyezni.

Helyesírási szótárak az MTA Helyesírási Bizottságának döntése és jóváhagyása szerint tartalmazza szavainkat, helyesírási szempontból problematikus alakváltozatokat és a helyesírás szabályait.

Az írói szótárak nevezetes írók (vagy nevezetes műveik, pl. Toldi) szókincsét veszik számba az előfordulás helyének, esetleg szövegkörnyezetének és gyakoriságának feltüntetésével.

A kiejtési szótárak rendeltetése a helyes kiejtés leírása. Ezen belül léteznek külföldi nevek (személyek, földrajzi nevek) helyes kiejtését tartalmazó szótárak.

A gyakorisági szótárak egyes szavak előfordulásának gyakoriságát adják meg, melyet egy szövegminta alapján állapítanak meg. A szaknyelvi gyakoriság a köznyelvi (irodalmi) nyelv gyakoriságától eltér, ez teszi lehetővé, hogy információs tézauruszok, tárgyszórendszerek gyakorisági vizsgálattal határozzák meg induló szókészletüket.

Nagyon fontos a **szóvégmutato szótár**. (Ilyen Papp Ferenc munkája, A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Bp. 1969.) Tergo-nak is nevezik. A szavak betűrendben vannak felsorolva, de végződésük szerint, tehát a legutolsó betű adja az első főcsoportot, az utolsó előtti betű ezen belüli helyét szabja meg, és így tovább. Ez a szótár sokat segített nyelvünk morfológiai elemzésében, mert pl. összekerültek az azonos képzővel létrejött szavak. Közül bizonyos lexikográfiai tudnivalókat kódok segítségével (pl. hány tőből áll a szó). A számítógépes nyelvészet fontos eszköze.

Szótárak közé szokták sorolni a **szólás- és közmondásgyűjteményeket** (frazológiai összeállítások).

Gyakran találkozunk **helynevekről, földrajzi nevekről** rövid tájékoztatást nyújtó tájékoztató eszközöket a szótárak között, mert többen úgy érzik, ezek is szótárak. A biográfiai eszközökkel is kialakult egy közös műfaj, a családi nevek szótárai. Létezik utónévkönyv is méghozzá gondos nyelvészeti összeállításban (utónevek szótára).

A szótárak igen elterjedt nyelvészeti, szaktudományi és tájékoztató műfajt képviselnek, számuk még egy kis nyelv esetében is tetemesre rúg, nem kell csodálkozni tehát, hogy szótárbibliográfia is létezik, magyar is, nemzetközi is.

Irodalom

Murányi Lajos: A bibliográfiától az adatbázisig. In: Könyvtárosok kézikönyve 2. Szerk. Horváth Tibor - Papp István. 300-375. l. Bp. OSIRIS, 2001. (Szótárak a 361-362. l.)

Ajánlott irodalom

Zsemlyei János: A magyar nyelv szókészlete és szótárai. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács, 1996.

Ellenőrző kérdések

1. Határozza meg, mi a szótár vagy írja le saját szavaival.
2. Mikor jelentek meg első szótáraink? Mikor válik a szótárírás nemzeti mozgalommá?
3. Az egynyelvű szótárak csoportosításának melyek a szempontjai? Hogyan alakulnak a szótárak nagyobb csoportjai?
4. Mire ad választ az értelmező szótár? A nyelvtörténeti szótár? Az etimológiai szótár?
5. Milyen magyar értelmező szótárakat ismer?
6. Milyen magyar nyelvtörténeti és etimológiai szótárakat ismer?
7. Milyen magyar nyelvjárási szótárakat ismer?
8. Mit tekint szinonimaszótárnak?
9. Az információtudományban mire használják a gyakorisági szótárakat? Mi célt szolgálnak a szóvégmutató szótárak?
10. Szótárak és más tájékoztatási eszközök határterületein milyen szótárfajták alakultak ki?

Válaszok a kérdésre

1. Egy nyelv szókészletének számbavételi eszköze.
2. A 17. és 18. században latin-magyar (és magyar-latin) szótárak. Mozgalommá a reformkorban vált, a magyar irodalom legjelesebb képviselői a gyakorlati munkájukban is kapcsolódtak a szótárakhoz. (Vörösmarty, Bajza, Czuczor, Versegly stb.) Ennek a mozgalomnak a "költői korszaknak" terméke Czuczor Gergely - Fogarasi János *A magyar nyelv szótára* c. munkája.
3. Három nagyobb csoport aszerint, hogy az általános szókészletet tartalmazzák, a szókészlet részét (tájnyelvi, szaknyelvi) vagy valamilyen célból vagy célra szolgálnak.

4. Az első csoporthoz tartoznak, az értelmező szótár a szavak jelentését (jelentéseit) adja meg. A nyelvtörténeti a szavak régi jelentését és használatának adatait (pl. első előfordulás), az etimológiai az eredetét.

5. A Czuczor - Fogarasi, az ErtSz (A magyar nyelv értelmező szótára) és az EKSz (Értelmező kéziszótár).

6. Szarvas - Simonyi, Benkő Loránd. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Jelentős a Gombocz - Malich (megszakadt) és Bárczi Géza Magyar szófejtő szótára.

7. Szinnyei József (ifj.) Magyar tájszótár, Új magyar tájszótár.

8. A rokon értelmű (vagy azonos jelentésű) szavakat szervezi egy címszó alá.

9. Tárgyszóként, deskriptorként használható szavak gyakorisági vizsgálattal határozható meg (az ún. induló szóanyag, melyet még elemezni kell), mert egy gyakorisági tartományban fordulnak elő. A szóvégmutato szótár az azonos végződésű szavakat rendezi össze, fontos a nyelv (szótan) elemzéséhez.

10. A szakszótárak az információs tézauruszokkal mutatnak rokonságot, a műszótárak a lexikonokkal, a frazeológiai (szólások, szállóigék) az irodalommal, folklórral.

Feladatok

1. Válasszon ki 4-5 címszót (pl. ház, fog stb.), nézze meg 4-5 szótárban, hogy hány jelentésük van, az egyes szótárak milyen adatokat közölnek róluk, milyen rövidítéseket alkalmaznak, közölnek-e előfordulási adatokat stb.

2. Válasszon ki néhány címszót (lehet személy- vagy családneve, szülőhelye is) és nézzen utána, honnan erednek?

3. Válasszon ki 4-5 magyar szót. Nézze meg értelmező szótárainkban, hogy alkotnak-e címszót önállóan, összetételekben, szerkezetekben? Milyen különbségeket észlelt? A szócikkek hogyan függnek össze egymással?

4. Válasszon egy írói szótárat (pl. Petőfit szótár). Állapítson meg az író/költő nyelvére olyan jellegzetességeket, amelyeket a szótár alapján lehet megtudni!

5. Néhány oldalon ismertesse Füredi Mihály - Kelemen József: A magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (Bp. 1992. Akadémiai Kiadó) c. művét!

9. A FAKTOGRÁFIAI TÁJÉKOZTATÁS TOVÁBBI ESZKÖZEI

Valamennyi itt tárgyalandó további eszköz a tájékoztatási segédletek népes sokaságát jelenti. A konkrét segédeszközök helyett a hangsúlyt a típusra kell helyezni a tanulás során is.

Atlaszok, térképek

A térkép a Föld felszínének vagy a felszín egy részének, illetve a felszínen lévő természetes képződmények és emberi alkotások kicsinyített ábrázolása megadott szabályok szerint.

Ezek a megadott szabályok arra a vetítésre vonatkoznak, amelyek a nagyjából gömb alakú Földnek (vagy részének) síkbeli ábrázolását teszik lehetővé.

Az atlaszok térképek gyűjteményei, albumai.

Sok térkép fajta alakult ki aszerint, hogy mit kicsinyít, vagy minek a területi eloszlását ábrázolja. Domborzati, vízrajzi, éghajlati, földtani térképek léteznek, de közlekedési, közigazgatási térképek is, külön csoportot alkotnak a katonai térképek. Használatuk azonban egészen széles körű, minden olyan tudományban elterjedt, amelyik tárgyának területi tagozódását, területi változatait vizsgálja. A nyelvtudományban terjedtek el a nyelvjárási térképek és atlaszok, a régészet nem is nélkülözheti, hiszen a leletek térképre kíváncsiak; különböző időpontoktól származó térképeiket egymásra helyezük, egy pont a térképen a hely történetét tükrözi. A néprajz alkalmazza a néprajzi atlaszokat, amelyek az ún. etnikai specifikumok (egy-egy etnikumra jellemző ismérvek) területi változatait adják meg. A csillagászatban alkalmazzák, az égi objektumok helyzetét ábrázolják a gömbként elképzelt univerzumban. Egy szélső példa talán jobban érzékelteti elterjedésüket: elkészíthető mondjuk az irodalmi emlékhelyek térképe, nem szükséges hasznosságát elmagyarázni.

A térképeken belül előkelő családot alkotnak a történeti térképek és atlaszok. Készítésük szinte önállótudománnyá vált, csak a magyarországi (és kapcsolódó területek) térképeinek száma egész bibliográfiányi.

Az atlaszok ki szoktak egészülni különböző adatösszeállításokkal. Egy földrajzi világtasz pl. a következőkkel.

- A Föld adatai, a Nap és a Hold, illetve naprendszerünk bolygóinak adatai.
- Az egyes országok (betűrendben) a vonatkozó legfontosabb adatokkal: terület, lakosság, népsűrűség, a népesség (etnikai, nyelvi, vallási) megoszlása, pénznem, fontos települések, gazdaságának, közlekedésének legfontosabb adatai.
- A „leg”-ek következnek: legmagasabb és legmélyebb pontok, legnagyobb tavak, öblök, a tengerek adatai, a legmagasabb hegycsúcsok. A legjelentősebb vulkánok, leghosszabb és legbővízűbb folyók, legfontosabb földszorosok, a legnagyobb vírusok, de a legmagasabb építmények, leghosszabb hidak és még sorolható.
- A térképeken szereplő nevekről mutató készül.

Időrendi táblázatok

Az időrendi táblázatok vagy kronológiák mind az egyetemes történetre, mind a magyarra (helyesebben: egyes népek történetére) készülnek. Népszerűségüket mutatja, hogy egynémelyik már öt kiadást is megélt. (Csató T.-Gunst P.-Márkus L.: Egyetemes történelmi kronológia, amely az őstörténetől a francia forradalomig kimunkált kronológia.) Igen jelentős a Benda Kálmán által szerkesztett Magyar történelmi kronológia, a nyolcvanas évek elején látott napvilágot.

Léteznek kronológiák szűkebb tárgy történetére is, ilyen Mészáros István összeállítása a magyar oktatás ezredik évfordulójára. (A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996-1996.)

A könyvtári tájékoztatásban az időrendi táblázatokat gyakran szaktudományi segédeszköznek tekintik, közelebbről a történelmi tudományok eszközének. Ez csak részben helytálló meggyőződés, mert mindennek van történelme, ebből a szempontból a kronológiai táblázatok általános eszközök. Bármilyen tájékoztatásban nézőpontként, történelmi szempontként jelenhetnek meg. Ha pedig az is tudatosul, hogy ami tegnap történt, az ma már történelem, jogos az az álláspont, hogy a történelmi tájékoztatási eszközök a tájékoztatás egészében szerephez jutnak és tárgyukat történelmi közelítésben láttatják.

Statisztikai adatok

A statisztika többjelentésű szó. Első jelentésében

a társadalom demográfiai, kulturális, gazdasági életének folyamatai, jelenségei során keletkezett adatokat jelenti;

még hozzá nem egyedi, hanem **tömegesen** előforduló adatait. Másodsor egy tudomány neve, amely ezeknek az adatoknak összegyűjtésével, rendszerezésével és értékelésével foglalkozik. (Harmadszor a módszereket jelenti, amelyek nagytömegű adatok feldolgozását teszi lehetővé bármely tudományban, pl. kísérleti adatokat a kísérleti tudományokban, ezt alkalmazza a szociológia, a lélektan és más tudomány is. Egy hozzánk közelebbi diszciplínát lehet ere példaként említeni, a bibliometriát vagy tudományometriát.)

Egyetlen állam vezetése sem nélkülözheti a statisztikai adatokat. Az adatokról és feldolgozásokról a kormányzat alá tartozó szervezetek gondoskodnak, nálunk a Központi Statisztikai Hivatal (KSH).

Magyarországon először az első magyar kormány, a Batthyány-kormány akart felállítani országos irodát, vezetésével Fényes Eleket bízta meg. A szabadságharc bukása után megszűnt, de a kiegyezést követően azonnal létrehozták még 1867-ben az akkori Földművelési, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium szervezeteként. Négy év múlva önállósult (1871-ben). Vezetője Keleti Károly volt. Azóta a miniszterelnöki hivatalok alá tartozik, a KSH tartja az igen fontos nemzetközi tagságokat is. A statisztika ügyével a KSH-n kívül még megyei (és fővárosi) statisztikai hivatalok foglalkoznak.

A statisztikai hivatalok szabályos időközönként, rendszeresen gyűjtik és dolgozzák fel az adataikat. Az adatgyűjtésben következetesség érvényesül az összehasonlíthatóság miatt. A rendszeresen végzett feladatok közül kiemelkedőek a népszámlálások. Teljes körű felvételen nyugodnak. Adataik közül a fontosakat országos és megyénkénti kiadványok tartalmazzák.

A KSH évente kiadja statisztikai évkönyvét, amelyben a demográfiai, gazdasági, oktatási, kulturális adatok találhatóak táblázatos formában. Szűkített tartalommal jelentetik meg szintén évenként a statisztikai zsebkönyvet.

A fentiekhez az ágazati statisztikák rendszere csatlakozik.

Nemzetközi összehasonlítást a külföldi országok nagyjából hasonló rendszerű kiadványai tesznek lehetővé, illetve eleve összehasonlító táblázatokat tesznek közzé - ha késéssel is - a nemzetközi szervezetek. Köztük az Unesco statisztikai évkönyve a tagállamok közoktatási, kulturális (benne könyvtárakra vonatkozóakat) és más közgyűjteményekre vonatkozó adatait tartalmazza. A könyvkiadás tényezőit is.

Címtárak

A gyakorlatban igen nagy szolgálatot tesznek a címtárak. Közülük az igen elterjedt és megbízható a World of Learning. Kétévenként jelenik meg 1947-től. Londonban. A világ kulturális és tudományos szervezeteinek címtára, a nemzetközi szervezetek után országonként közli az intézmények fontos nevét, postai címét, e-mail-t, a vezetők nevét és címét, telefonját. Könyvtáranként is. Az egyetemeket pl. karonként (dékán adataival) részletezi, felsorolja a tanszékeket, címüket, a tanszékvezető nevét és az elérhetőség adatait.

Egyéb segédeszközök

Több olyan segédeszköz van, amely beilleszthető az eddig tárgyalt típusok közé. Helységnevtárak pl. helyismereti lexikonnak is tekinthető, köztük jelentőségük alapján, de számasságuk miatt is a történeti helynevek névtárait, szótárait, illethet megkülönböztető figyelem. Ismert típust képviselnek az országokra vonatkozó adattárak. Gyakran emlegetik a rekordok könyvét és akár a menetrendekig vagy a telefonkönyvekig terjedhetne a felsorolás.

A faktográfiai eszközök jellegzetes típusai keletkeztek az egyes szaktudományokban. Termék- és árjegyzékek a kereskedelemben. Képletgyűjtemények több diszciplínában, táblázatok számos helyen, de pl. idézetgyűjtemények az irodalomban, vallási irodalomban egyaránt.

Az egyes tudományokban kialakult eszközökre jellemző példa lehet a csillagászatban változatos formákban élő csillagkatalógusok, amelyekben kódszám azonosít és jelöl égi objektumokat. A csillagászok ezeket az azonosító számokat használják. A változatosság érzékeltetésére az eddigiektől távoli területre ugorhatunk: a folklórban pl. azonosítani kell tudni a népmeséket. Erre szolgálnak az ún. típuskatalógusok, amelyek meséket motívumokra bontják és ezek alapján sorolják típusokba. (A magyar népmesék típuskatalógusát Berze Nagy János készítette el.)

A fenti példák mutatják, hogy minden tudománynak megvannak a maga faktográfiai segédeszközei, ezekkel a bibliográfiai eszköz mellett számolni kell.

A könyvtárak a tájékoztató eszközökből különgyűjteményt szoktak létrehozni, amelyhez a használók és a munkatársak egyaránt hozzáférhetnek. Helye pl. az olvasóteremben van. Ez a gyűjtemény a segédkönyvtár, amellyel más tantárgyban lehet részletesen megismerkedni. Szoros kapcsolatban áll a könyvtár katalógusaival is.

Irodalom

Murányi Lajos: A bibliográfiától az adatbázisig. = Könyvtárosok kézikönyve 2. 356-372. 1. Bp. 2001. OSIRIS.

Ellenőrző kérdések

1. A térképeknek milyen fajtáit ismeri?
2. Melyik tudományokban terjedt el a térképek használata?
3. Milyen adatok közlését várja el a földrajzi térképektől?
4. Milyen egyetemes és magyar történeti időrendi táblázatokat ismer?
5. Mit tekint statisztikai adatnak?
6. Mióta létezik Magyarországon rendszeres statisztikai adatszolgáltatás? Milyen intézmények biztosítják?
7. Milyen jellegzetes statisztikai kiadványokat tud említeni?
8. Melyik adattárból tudhatja meg a világ kulturális és tudományos intézményeinek címeit és más adatait?
9. A faktográfiai eszközöknek milyen típusait tudja megemlíteni a fentiekén kívül?
10. Mi a segédkönyvtár?

Válaszok a kérdésekre

1. Földtani, hegy- és vízrajzi, domborzati, katonai, politikai, gazdasági, közlekedési, csillagászati, néprajzi, nyelvatlások, történeti térképek stb. Típusokat adnak a kicsinyítés mértéke szerint. Más felosztás is létezik.

2. Földrajz, földtan, csillagászt, gazdaságtudományok, néprajz, nyelvtudomány stb. Minden olyan tudomány, amely tárgyát területi szempontú vizsgálatnak veti alá.

3. A térképtől függ, de a kicsinyítés mértéke a domborzati viszonyok, a szintek színezésével (magasságpontok jelölésével), tavak és folyók (tengerek), lakott települések, közlekedési hálózatok stb.

4. Egyetemes történeti kronológia, Magyar történeti kronológia. (Ezek más, Ön által ismertekkel egészíthető ki vagy cserélhető.)

5. A társadalom népesedési, kulturális, gazdasági élete során keletkezett tömeges adatokat.

6. 1867-től; a KSH 1871-ben önállósult. Központi Statisztikai Hivatal és a megyei (fővárosi) statisztikai hivatalok rendszere biztosítja.

7. Statisztikai évkönyv, statisztikai zsebkönyv, rendszeres ágazati statisztikák. Fontosak a népszámlálások összesített, illetve megyei adattárai.

8. The World of Learning-ből.

9. Helységnévtárak, történeti helységnévtárak, egyes országokra vonatkozó adattárak, rekordok adattárai, termék- és árjegyzékek, típuskatalógusok stb.

10. A tájékoztatási segédeszközök különgyűjteménye, hozzáférést mind a használók, mind a könyvtár munkatársai számára biztosítani kell. A segédkönyvtár egyik eszközét a könyvtár katalógusai jelentik.

Feladatok

1. Válasszon ki egy tanszéket, lehet pl. könyvtártudományi tanszék. Válasszon ki 3-5 európai országot, és határozza meg a tanszékek címét! (Választhat más tanszéket is.)

2. Kniezsa István: Kelet-Magyarország helynevei c. könyve alapján (Reprintben megjelent: Bp. Lucidus Kiadó, 2001.) készítsen statisztikát Arad megye és Kis-Küküllő megye 15. századig kialakult helyneveinek eredetéről. (Ha a könyvben talál ilyen vagy hasonló statisztikát, ennek másolatát is beküldheti.)

3. Bibliai térképek vagy atlaszok alapján készítsen vázlatos térképet Qumrán-ról és környékéről. (Más forrást is használhat, pl. a tekerccsekkel foglalkozó monográfiákat.)

4. Állapítsa meg a Karoling birodalom határait!

5. Állapítsa meg, milyen elemekből (motívumokból) épül az égis érfő fa népmese (illetve változatai)!